

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ NEOLİTİK DÖNEM
HAYVAN BETİMLEMELERİ**

Pelda ARAM

**Aralık-2024
BATMAN**

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ NEOLİTİK DÖNEM
HAYVAN BETİMLEMELERİ

Pelda ARAM

Danışman
Doç. Dr. Can Yümni GÜNDEM

Diğer Jüri Yeleri

Doç. Dr. Mahmut AYDIN Prof. Dr. Murat TÜRKTEKİ

Doç. Dr. Can Yümni GÜNDEM

Aralık-2024
BATMAN

TEZ KABUL VE ONAYI

Pelda ARAM tarafından hazırlanan “GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ NEOLİTİK DÖNEM HAYVAN BETİMLEMELERİ” adlı tez çalışması 12/12/2024 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan

Doç. Dr. Mahmut AYDIN

.....

Üye (Danışman)

Doç. Dr. Can Yümni GÜNDEM

.....

Üye

Prof. Dr. Murat TÜRKTEKİ

.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Murat ÖTER
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

ETHICAL DECLARATION

I declare that all the information in this thesis has been obtained within the framework of ethical behavior and academic rules, and that the source of any statements and information that do not belong to me in this study prepared in accordance with the thesis writing rules has been fully cited, and I declare that I accept all kinds of legal responsibility in case of any contrary situation.

Pelda ARAM

Tarih: 12.12.2024

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ NEOLİTİK DÖNEM HAYVAN BETİMLEMELERİ

Pelda ARAM

**BATMAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ AN BİLİM DALI**

Danışman: Doç. Dr. Can Yümni GÜNDEM

2024, 117 Sayfa

Jüri

**Doç. Dr. Mahmut AYDIN
Prof. Dr. Murat TÜRKTEKİ
Doç. Dr. Can Yümni GÜNDEM**

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Neolitik Dönem de insanlık tarihinin dönüm noktalarından birine ev sahipliği yapmıştır. Bu dönemde; tarım, hayvancılık ve yerleşik yaşamın temelleri atılmış olup sanatsal ve ritüel ifadelerde gelişimler gözlemlenmiştir. Hayvan betimlemeleri; dönemin toplumsal yapısı, inanç sistemi ve ekonomik faaliyetleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle Göbeklitepe, Nevalı Çori ve Çayönü gibi arkeolojik alanlarda bulunan hayvan figürleri, genellikle yaban hayvanlarını konu almış ve taş rölyefler, heykeller ya da taşlar üzerinde işlenmiştir. Bu figürler, avcı-toplayıcı geçmişten yerleşik tarım toplumuna geçiş sürecindeki değişimleri yansıtmaktadır. Yaban domuzu, leopar, yılan ve kuşlar gibi betimlemeler, hem koruyucu hem de sembolik anlamlar taşımıştır. Bu eserler, toplulukların mitolojik düşüncelerini, ritüel pratiklerini ve doğa ile olan ilişkilerini yansıtmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki hayvan betimlemeleri, yalnızca sanatsal ifade olarak değil, aynı zamanda dönemin kültürel kimliğinin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Güneydoğu Anadolu, Çanak Çömleksiz Neolitik, Ritüel, Sembolizm, Hayvan Betimlemesi

ABSTRACT

MASTER THESIS

ANIMAL DESCRIPTIONS IN SOUTHEASTERN ANATOLIA REGION DURING THE NEOLITHIC PERIOD

Pelda ARAM

Batman University Graduate Education Institute

Archaeology Department of Science

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Can Yümni GÜNDEM

2024, 117 Pages

The Southeastern Anatolia Region played a pivotal role during the Neolithic Period, marking a turning point in human history. This era saw the foundations of agriculture, animal domestication, and sedentary life, accompanied by advancements in artistic and ritualistic expressions. Animal depictions provide crucial insights into the social structure, belief systems, and economic activities of the time. Archaeological sites such as Göbeklitepe, Nevali Çori, and Çayönü have revealed animal figures predominantly featuring wild species, often carved in stone reliefs, sculptures, or ceramics. These depictions reflect the transitions from a hunter-gatherer lifestyle to a settled agricultural society. Representations of wild boars, leopards, snakes, and birds carried both protective and symbolic meanings. These artifacts shed light on the mythological beliefs, ritual practices, and connection to nature of these communities. Animal depictions in Southeastern Anatolia are regarded not only as artistic expressions but also as reflections of the cultural identity of the Neolithic societies.

Keywords: Southeastern Anatolia, Pottery Neolithic, Ritual, Symbolism, Animal depiction

ÖN SÖZ

Bu tez çalışmasında, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Neolitik Dönem Hayvan Betimlemeleri incelenmiş ve araştırılmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Dönem de yaşayan insanların, yerleşik düzene geçiş süreci ile birlikte inanç ve tapınım mimarisinde değişim ve gelişim gözlemlenmektedir. Bu farklılaşmayla beraber yaşam ve kültürel yapısında nasıl bir değişimin yaşandığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Günümüz Türkiye sınırları içerisinde yer alan Yukarı Dicle Havzası ve Orta Fırat Bölgesinin inanç ve tapınım alanı olduğu düşünülen bölümlerinde ve içinde bulunan dikili taşlar üzerindeki betimlemelerde dikili taşın malzeme farklılığı saptanmıştır.

Yazdığım yüksek lisans tezinde, bu akıcı ve merak uyandıran konuyu öneren, maddi manevi desteğini esirgemeyen, sabırla yanırlarımı bana gösteren her gün daha çok öğreten çok değerli tez danışmanım Doç. Dr. Can Yümni GÜNDEM'e sonsuz teşekkür ve şükranlarımı sunarım.

Yüksek Lisans eğitimim süresince bana maddi manevi destek olan, her zaman yanımda olan canım teyzem Fatma Narin KORKMAZ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Eğitim öğretim hayatım boyunca her türlü desteği veren ve yaşantısıyla örnek aldığım, benden hiçbir şey esirgemeyen babam Hasan ARAM'a ve annem Ruliken ARAM'a, canım kardeşlerime çok teşekkür ederim. Tezimin düzenleme kısmında desteğini gördüğüm arkadaşım Sultan SARI ERTAŞTAN'a teşekkürlerimi bir borç bilirim. Çok kıymetli ve değerli arkadaşlarım Ebru GÜNDEM'e ve Ebedin EMLÜK'e, tez yazım aşamasında manevi desteğini benden esirgemeyen arkadaşım Buket SARUHAN'a sonsuz şükran ve sevgilerimle teşekkür ederim.

Jürimde bulunan Prof. Dr. Murat Türkteki ve Doç. Dr. Mahmut Aydın'a yapıcı eleştirileri için ayrıca teşekkür ediyorum.

Pelda ARAM
BATMAN-2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
SİMGELER VE KISALTMALAR	xv
1. GİRİŞ	1
1.1. Amaç, Kapsam ve Yöntem	2
1.2. Sembolizm	3
2. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA NEOLİTİK DÖNEM	6
2.1. Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem	7
2.1.1. Çanak çömleksiz neolitik dönem A (PPN A)	9
2.1.2. Çanak çömleksiz neolitik dönem B (PPN B).....	10
2.2. Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Dönemde Yaşam	11
3. TEZDE ADI GEÇEN GÜNEYDOĞU ANADOLU YERLEŞİMLERİNE GENEL BİR BAKIŞ	12
3.1. Yukarı Dicle Havzası	12
3.1.1. Hallan Çemi	13
3.1.2. Boncuklu Tarla.....	14
3.1.3. Körtik Tepe	15
3.1.4. Hasankeyf Höyük.....	16
3.1.5. Çayönü	17
3.1.6. Gusir Höyük	18
3.1.7. Sumaki Höyük.....	19
3.2. Orta Fırat Bölgesi	20
3.2.1. Çakmak Tepe	20
3.2.2. Göbeklitepe	21
3.2.3. Karahan Tepe	22

3.2.4. Nevali Çori.....	23
3.2.5. Sayburç.....	24
3.2.6. Sefertepe.....	24
3.2.7. Gürcütepe	25
3.2.8. Mezraa Teleilat	26
3.2.9. Akarçay Höyük	27
3.2.10. Taşlı Tepe.....	28
4. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA NEOLİTİK DÖNEM HAYVAN BETİMLEMELRİ	29
4.1. Yukarı Dicle Havzası	29
4.1.1. Taş kaplar	30
4.1.2. Boncuklar	33
4.1.3. Taş dikmeler.....	36
4.1.4. Havaneli ve bilek taşları.....	37
4.1.5. Boğa başları.....	39
4.1.6. Kemik spatulalar ve plaklar	40
4.1.7. Taş plakalar	43
4.1.8. Figürinler.....	45
4.1.9. Kabartmalar.....	47
4.1.10. Hayvan başları.....	48
4.2. Orta Fırat Bölgesi	48
4.2.1. Taş kaplar	49
4.2.2. Boncuklar	51
4.2.3. Taş dikmeler.....	54
4.2.4. Havaneli ve bilek taşları.....	72
4.2.5. Heykeller	73
4.2.6. Taş plakalar	80
4.2.7. Figürinler.....	81

4.2.8. Kabartmalar.....	86
4.2.9. Totemler	92
4.2.10. Hayvan başları.....	94
5. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME	100
6. SONUÇ	105
KAYNAKLAR	110

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1. Güneydoğu Anadolu neolitik dönem yerleşim alanları.....	8
Şekil 4.1. Hallan Çemi taş kap, kedigil ailesi hayvan betimlemesi.....	32
Şekil 4.2. a) Körtik Tepe dağ keçisi hayvan betimlemeleri.....	33
Şekil 4.3. Körtik Tepe sürüngen hayvan betimlemeli taş kap	33
Şekil 4.4. Mardin Müzesi tarafından alınan ritüel betimlemeli taş kap.....	33
Şekil 4.5. Çayönü hayvan betimlemeli taş boncuk.....	35
Şekil 4.6. Boncuklu Tarla’da bulunan atgillere ait baş ve yılan betimlemeli boncuk	35
Şekil 4.7. Boncuklu Tarla baykuş betimlemeli boncuk.....	36
Şekil 4.8. Boncuklu Tarla hayvan betimlemeli boncuklar	36
Şekil 4.9. Hallan Çemi havaneli	38
Şekil 4.10. Gusir Höyük havaneli.....	38
Şekil 4.11. Hallan Çemi zoomorfik havaneli	38
Şekil 4.12. Hasankeyf Höyük boğa boynuzları	39
Şekil 4.13. Gusir Höyük boğa boynuzları	39
Şekil 4.14. Hallan Çemi boğa boynuzları.....	39
Şekil 4.15. Hasankeyf Höyük dağ keçisi betimlemeli kemik.....	41
Şekil 4.16. Körtik Tepe kemik spatula	41
Şekil 4.17. Hallan Çemi yılan betimlemeli kemik.....	41
Şekil 4.18. Boncuklu Tarla yılan betimlemeli kemik plak	42
Şekil 4.19. Boncuklu Tarla kazıma formlu dört yılan betimlemesi.....	42
Şekil 4.20. Körtik Tepe kedigil ailesi	44
Şekil 4.21. Körtik Tepe kedigil betimlemeli taş plak eserler	44
Şekil 4.22. Gusir Höyük hayvan betimlemeli taş plak	45
Şekil 4.23. Çayönü hayvan figürinleri.....	46
Şekil 4.24. Sumaki Höyük boğa figürini	47
Şekil 4.25. Boncuklu Tarla leopar başı.....	48

Şekil 4.26. Nevali Çori iki insan arasında hareket halinde bir kaplumbağa.....	49
Şekil 4.27. a) Göbeklitepe sürüngen betimlemesi ve b) Tavşan taş kap parçaları	49
Şekil 4.28. Karahan Tepe dağ keçisi betimlemeli taş kap ve detayı	50
Şekil 4.29. Şanlıurfa Müzesi tarafından alınan taş kap iki cepheden görünümü.....	51
Şekil 4.30. Sefertepe at başlı ve yılan boncuk	52
Şekil 4.31. Sefertepe akbaba ve insan ikilisi, leopar boncuk	53
Şekil 4.32. Taşlı Tepe boğa biçimli boncuk	53
Şekil 4.33. Göbeklitepe III. tabaka A yapısı dikilitaş 1 yılan ve koç betimlemesi.....	56
Şekil 4.34. Göbeklitepe III. tabaka A yapısı dikilitaş 2 boğa, tilki, turna, yılan betimlemesi	57
Şekil 4.35. Göbeklitepe III. tabaka B yapısı dikilitaş 6 sürüngen betimlemesi	57
Şekil 4.36. Göbeklitepe III. tabaka B yapısı dikilitaş 9 tilki betimlemesi.....	58
Şekil 4.37. Göbeklitepe III. tabaka B yapısı dikilitaş 10 üzerinde tilki ve fare.....	58
Şekil 4.38. Göbeklitepe III. tabaka C yapısı dikilitaş 12 ördek? Domuz ve tilki betimlemesi	59
Şekil 4.39. Göbeklitepe III. tabaka C yapısı dikilitaş 27 yırtıcı hayvan ve domuz	59
Şekil 4.40. Göbeklitepe III. tabaka C yapısı dikilitaş 28 domuz	60
Şekil 4.41. Göbeklitepe III. tabaka C yapısı dikilitaş 37 tilki betimlesi.....	60
Şekil 4.42. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı 6 adet ördek betimlemesi	61
Şekil 4.43. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 20 tilki, boğa ve yılan.....	61
Şekil 4.44. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 21 ceylan ve yabani asya eşeği ..	62
Şekil 4.45. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 22 tilki ve tavşan	62
Şekil 4.46. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 30 yılan ve eşek.....	63
Şekil 4.47. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 33 yılan, tilki, koyun	64
Şekil 4.48. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 38 tilki, domuz, kuş betimi.....	65
Şekil 4.49. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 43 akbaba, akrep, tilki, kuş türü .	65
Şekil 4.50. II. tabaka dikilitaş 1 aslan betimlemesi	66
Şekil 4.51. II. tabaka dikilitaş 2 aslan betimlemesi	66

Şekil 4.52. Göbeklitepe II. tabaka H yapısındaki dikilitaş 56 kuş türleri, su kuşları, tavşan.....	67
Şekil 4.53. Karahan Tepe dikilitaş hayvan betimlemesi	67
Şekil 4.54. Karahan Tepe AD yapısı iki tilki ve örümcek.....	68
Şekil 4.55. AD yapısı içinde bulunan dikilitaş	68
Şekil 4.56. AD yapısı içerisinde bulunan dikilitaş akbaba	69
Şekil 4.57. AD yapısı içerisinde bulunan dikilitaş üzerinde leopar postu.....	69
Şekil 4.58. Sayburç dikilitaş hayvan betimlemesi	70
Şekil 4.59. Göbeklitepe’de bulunan havaneli	72
Şekil 4.60. Çakmak Tepe’de bulunan bilek taşı	73
Şekil 4.61. Göbeklitepe idol	73
Şekil 4.62. Göbeklitepe idol	73
Şekil 4.63. Göbeklitepe yabani domuz heykelleri.....	74
Şekil 4.64. Göbeklitepe yırtıcı hayvan heykelleri	75
Şekil 4.65. Göbeklitepe boğa heykeli	75
Şekil 4.66. Göbeklitepe aslan heykeli	75
Şekil 4.67. Göbeklitepe D yapısı içinde bulunan boyalı yaban domuzu heykeli	76
Şekil 4.68. Nevali Çori kuş heykeli	76
Şekil 4.69. Karahan Tepe insan başı ve hayvan pençesi	77
Şekil 4.70. Karahan Tepe leopar heykeli.....	77
Şekil 4.71. Karahan Tepe oturur vaziyette bir insan heykeli ve göğüs kısmında örümcek.....	78
Şekil 4.72. Karahan Tepe sırtında leopar taşıyan adam heykeli.....	78
Şekil 4.73. Karahan Tepe leopar taşıyan insan heykeli	79
Şekil 4.74. Karahan Tepe’de bulunan kızıl akbaba heykeli	79
Şekil 4.75. Karahan Tepe hayvan heykeli	80
Şekil 4.76. Karahan Tepe kuş familyası heykeli	80
Şekil 4.77. Göbeklitepe sürüngen familyası bezemeli taş plaka	81

Şekil 4.78. Nevali Çori kemik hayvan figürini ve kireçtaşı ayı hayvan figürini.....	82
Şekil 4.79. Nevali Çori kırmızımsı kireçtaşı hayvan figürini.....	82
Şekil 4.80. Nevali Çori hayvan figürini.....	82
Şekil 4.81. Nevali Çori kuş (akbaba) figürinleri	83
Şekil 4.82. Nevali Çori leopar postlu erkek figürini.....	83
Şekil 4.83. Göbeklitepe minyatür kirpi figürini ve minyatür akbaba.....	83
Şekil 4.84. Göbeklitepe yaban domuzu figürinleri.....	84
Şekil 4.85. Göbeklitepe hayvan figürinleri.....	84
Şekil 4.86. Mezraa Teleilat hayvan figürinleri	85
Şekil 4.87. Akarçay Höyük hayvan figürini	85
Şekil 4.88. Gürcütepe kireçtaşı hayvan figürini	85
Şekil 4.89. Karahan Tepe kurbağa heykelcik	86
Şekil 4.90. Sayburç ayı, hayvan dişi ve hayvan figürini	86
Şekil 4.91. Sayburç boğa, insan ve leoparlar kabartması	87
Şekil 4.92. Karahan Tepe yabani eşek betimlemesi	88
Şekil 4.93. Karahan Tepe AD yapısı taş blok tilki ve akbaba	88
Şekil 4.94. Karahan Tepe AA yapısı seki üzerinde yılan ve tilki kabartması	89
Şekil 4.95. Karahan Tepe kilisik heykeli yılan kabartması	89
Şekil 4.96. Karahan Tepe AD yapısı içerisinde bulunan seki üzerinde leopar postu.....	90
Şekil 4.97. Göbeklitepe kuş kabartması	90
Şekil 4.98. Göbeklitepe sürüngen hayvan kabartmaları	90
Şekil 4.99. Göbeklitepe D yapısında bulunan seki üzerinde iki yılan kabartması	91
Şekil 4.100. Nevali Çori yılan kabartması.....	91
Şekil 4.101. Göbeklitepe ayı, leopar, aslan, yılan betimlemeli totem	93
Şekil 4.102. Nevali Çori insan başlarında kuş totemi.....	94
Şekil 4.103. Göbeklitepe ayı başı	94
Şekil 4.104. Göbeklitepe akbaba başı.....	94

Şekil 4.105. Göbeklitepe yırtıcı hayvan başları.....	96
Şekil 4.106. Nevali Çori ayı başı, minyatür kaplan başı	97
Şekil 4.107. Nevali Çori yaban domuzu başı ve at veya eşek başı.....	97
Şekil 4.108. Nevali Çori hayvan başları	98
Şekil 4.109. Karahan Tepe’de bulunan leopar, tilki hayvan başları.....	99

SİMGELER VE KISALTMALAR

Simgeler

& : Ve

Kısaltmalar

A	: Akarçay
Bkz.	: Bakınız
BT	: Boncuklu Tarla
C 14	: Karbon 14 (Yaşlandırma Yöntemi)
Ç	: Çayönü
ÇT	: Çakmak Tepe
Dr	: Doktor
Edt	: Editör
Es	: Eser
G	: Gürcütepe
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GH	: Gusir Höyük
GT	: Göbeklitepe
HÇ	: Hallan Çemi
HH	: Hasankeyf Höyük
İnd	: İndeks
Kat	: Katalog
KM	: Kilometre
KT	: Karahan Tepe
KT	: Körtik Tepe
M	: Metre
MÖ	: Milattan Önce
MT	: Mezraa Teleilat
NÇ	: Nevali Çori
PN	: Çanak Çömlekli Neolitik
PPN	: Çanak Çömleksiz Neolitik
PPNA	: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A evresi
PPNB	: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresi

Kısaltmalar

Prof.	: Profesör
S	: Sayburç
s.	: Sayfa Sayısı
SH	: Sumaki Höyük
ST	: Sefertepe
TT	: Taşlı Tepe
Vb	: Ve Benzeri
Vd	: Ve Diğerleri

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihinin uzun geçmişinde sayısız uygarlık ortaya çıkmıştır ve bu uygarlıkların büyük bir bölümü varlıklarını sürdürememiştir. Bazı toplulukların izleri günümüze kadar ulaşmıştır. İnsanlık tarihi için önemli bir yer tutan Neolitik Dönem' in izlerini son yıllarda artan kazı çalışmalarıyla Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde detaylı bir şekilde takip etmek mümkündür. Neolitik Dönem' de iklim koşullarının müsait hale gelmesi dönem içerisinde bazı değişimlerin olmasına neden olmuştur.

Bu değişimin yaşandığı zamanı G. Childe, Neolitik Devrim olarak açıklamıştır. Son çalışmalar ilk aşamada yerleşik hayata geçişin avcı toplayıcı yaşam biçimiyle bir arada gerçekleştiğini ve bunu tarım ve hayvanların evcilleştirilmesi takip ettiğini göstermiştir. İnsanlar tarımın yapılması için su kaynaklarına yakın yerlere yerleşmişlerdir. Önceleri küçük topluluklar halinde yaşayan insanlar, zaman içerisinde büyük topluluklar haline dönüşmüştür. Yerleşim alanlarının büyüklüğü de buna paralel olarak genişlemiştir.

Neolitik Dönem ile birlikte günümüz uygarlıklarının temeli atılmış ve yerleşik hayat ile birlikte bu dönemde gerek sivil yapılar gerekse kült yapıları veya özel yapılarla mimari anlayışın gelişimi izlenebilmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi konum olarak tarih boyunca önemli bir yer tutmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Neolitik Dönemi önemli merkezleri; Yukarı Dicle Havzası ile Orta Fırat Bölümü'dür. Hayvan betimlemelerinin olduğu merkezler Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan Hallan Çemi, Körtik Tepe, Boncuklu Tarla, Çayönü, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük ve Sumaki Höyüktür. Orta Fırat Bölümü'nde ise Çakmaktepe, Göbeklitepe, Karahan Tepe, Nevali Çori, Mezraa Teleilat, Sefertepe, Sayburç ve Taşlı Tepe'dir.

Elinizdeki tez çalışması kapsamında Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemine ait maddi kalıntılar üzerinde yapılan hayvan betimlemeleri incelenmiş olup inanç sistemi ile bağlantıları araştırılmıştır. Maddi kalıntılar üzerindeki hayvan betimlemelerinin ve soyut figürlerin bu kült yerlerini inşa eden ve orada bir araya gelen insan toplulukları açısından bazı anlamlar ve semboller ile mesajlar verdikleri açıktır.

Yukarı Dicle Havzası ve Orta Fırat Bölgesi'nde Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlenen yerleşim yerlerindeki hayvan betimlemelerin bulunduğu alanlarda farklılık görülmektedir. Yukarı Dicle Havzası'nda hayvan betimleri genellikle küçük buluntu grubu ve taş kaplar üzerinde bulunurken Orta Fırat Bölgesi'nde hayvan betimlemeleri yoğun olarak dikilitaşlar ve duvar kabartmalarında tasvir edilmiştir. Bu iki bölgede hayvan betimlemelerinde kültürel açıdan farklılıklar görülmektedir. Betimlenen hayvan türlerinde Yukarı Dicle Havzası yerleşim yerlerinde genel olarak yabani koyun, yabani keçi, yabani domuz, köpek, kedigil familyası, örümcek ve sürüngen tasvirleri işlenmiştir. Betimlenen hayvanlar sakin ve durağan bir şekilde işlenmiştir. Orta Fırat Bölgesi yerleşim yerlerinde betimlenen hayvan türlerinde daha fazla çeşitlilik gözlemlenmektedir. Yabani koyun, yabani keçi, ceylan, yabani domuz, yabani boğa, tilki, aslan, leopar, yabani eşek, atgiller, köpek, ayı, kedigil, su kuşları, yırtıcı kuşlar, böcek ve sürüngen familyasıdır. Betimlenen hayvanlar genel olarak yırtıcı ve saldırgan bir durumda tasvir edilmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşim yerlerinde hayvan betimlemelerinin bulunduğu yerler ve küçük buluntu grupları araştırılmış ve alt başlıklar altında tanımlanmıştır.

1.1. Amaç, Kapsam ve Yöntem

Bu çalışmada Güneydoğu Anadolu Neolitik Dönemine ait hayvan betimlemelerini içeren taş kaplar, boncuklar, taş dikmeler, havanelleri ve bilek taşları, kemik spatulalar ve kemik plaklar, heykeller, taş plakalar, figürünler, kabartmalar, totemler ve hayvan başlarının formlarının incelenmesi amaçlanmıştır. Buradan hareketle daha önce konuyla bağlantılı olarak yazılan yüksek lisans ve doktora tezleri ile diğer yayınlardan yararlanılmıştır. Bunların yanı sıra hayvan betimlemelerinin olduğu bölümlere göre sınıflandırılması yapılmaktadır. Bu doğrultuda kazılardan elde edilen ve müze tarafından satın alınan maddi kalıntıların bütününe bezeme formlarına göre incelemelerde bulunulmuştur.

Bu tez konusunun ana hatlarından biri olan Neolitik Dönem bugünkü Türkiye sınırları içinde yalnızca Güneydoğu Anadolu'yu içine almaz. Bütün coğrafyalara yayılan dönem tez çalışması içinde, ayrıntılı şekilde Güneydoğu Anadolu işlenirken, hayvan betimlemelerinin kazılar sonucu ya da müze tarafından satın alınan eserler de incelenmiştir. Tezimin esas kısmını oluşturan Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik

Dönem hayvan betimlemelerini işlemeden önce, Neolitik dönemin gelişim süreci kısaca giriş bölümünde ele alınmıştır.

Daha sonra Güneydoğu Anadolu kendi içinde Yukarı Dicle Havzası ve Orta Fırat Bölgesi olarak ikiye ayrılarak, ayrıntılı bir şekilde araştırılmıştır. Her bir yerleşim yerinde bulunan içinde hayvan betimlemelerini barındıran maddi kalıntıların olduğu yerleşimler değerlendirilerek eserler tanıtılmıştır. Bu yerleşim yerlerinden çıkan hayvan betimlemelerinin ritüel, totem, dini inanış, kutsal alan ve animizm bakımından incelenmiş ve bu bağlamda kitap, makale ve tezler üzerinden bilgi verilmiştir. Hazırladığım tez çalışmasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Dönem yerleşimlerinin genel kısa bir tanımlaması yapılarak, yerleşim yerlerinden çıkan hayvan betimlemeleri totem, ritüel inanç sistemi üzerinden genel hatları ve gelişimi değerlendirilmiştir. Çalışmada yerleşim yerlerinin kazı sonuçları raporları ve Neolitik Dönem ile ilgili yazılmış tez çalışmalarından yararlanılmıştır. Kitap, makale ve bu konuyla bağlantılı yazılmış olan tezlerden bu tez çalışması içerisinde alıntılar yapılarak değerlendirmeler de yapılmıştır.

Bu tezin, en önemli açıklanması ve tanıtılması gereken terim belki de sembolizm olacaktır. Bu doğrultuda sembolizm terimi aşağıda tanıtılıp açıklanmıştır.

1.2. Sembolizm

Sembol kavramının Yunanca ‘*Symbolein*’ kelimesinden türediği düşünülmektedir. Yunanca, ‘*iki varlık arasında birbirini tanıma işareti*’ olarak tanımlanmaktadır. Türk Dil Kurumuna göre ise ‘*simge*’ anlamına gelmektedir (Uzunel, 2024, s. 5).

Bir diğer sözlük olan Paradigma Felsefe Sözlüğü’nde ise sembolün tanımı; ‘*bir nesne, bir düşünce ya da bir fikrin yerini tutan, bir düşünceyi ya da kavramı belirten gözle görülür ve anlamı bilinir işaret; bir anlam, nitelik, soyutlama, nesneyi göstermek, onu ifade etmek için kullanılan sözlük, işaret ya da mimik*’ olarak ifade edilmektedir (Uzunel, 2024, s. 5).

Sembol kavramının felsefi düşünce ve bilim dünyasında birçok tanımı bulunmaktadır. Algirdas Budrevicius sembol tanımını işaret kelimesiyle eş anlamlı olduğunu ve aslında sembolün işaret türlerinden biri olduğunu dile getirmektedir. Ahmet Cevizci ise sembol kelimesinin tanımını ‘soyut olarak var olan bir düşünceyi ifade etmek, görünür kılmak, anlamlandırmak için kullanılan bir işaret’ olarak ifade

etmektedir. Abraham George ise ‘özellikle soyut şeyleri maddileştirerek temsil eden, onu gösteren’ şeklinde belirtmiştir (İnceli ve Garip, 2022, s. 120-121).

İnsan, düşünen ve duygularını dışa aktaran bir varlıktır. Bunları yaparken sembol ve göstergelerden faydalanmaktadır. Sembolik düşüncenin, ilk ne zaman ortaya çıktığı ve hangi çağda kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Genel olarak Neandertaller ile başladığı düşüncesi hâkimdir. Neandertallerin, Paleolitik Dönemden itibaren mağara duvarlarına, doğada gördükleri diğer canlı ve nesneleri çizmeye başladığı gözlemlenmiştir. Birlikte yaşam sürdüğü hayvan, bitki ve benzeri varlıkları resmetmeye çalışmıştır. Diğer bir yandan da kendi düşünce ve duygularını hayatın olağan akışı içerisinde olmayan kendi düşünsel âleminde oluşturduğu soyut betimlemelere de yer vermiştir (Uzunel, 2024, s 5).

İşaret edilenin dışında sembol, kapalı ve karışık şeylere de dikkat çekmektedir. İnsanların ortak yaşantıları, düşünce, duygu, değer ve inançları, kısaca; kişisel, sosyolojik, toplumsal, dinsel ve psikolojik durumları karşısında şekil almaktadır (Arbuckle, 2015, s. 51). Sembolizmin en önemli olduğu çağ ve dönem, yazının olmadığı dönemdir. Bu dönemlerde insanlar, kendi aralarında bir iletişim kurmak ya da ortak duygu ve düşünceyi paylaşmak adına sembollerini kullanmışlardır. Sembolizm, sanat paylaşımında da görülmektedir. Sembollere yüklenen mana aynı zamanda bulunduğu toplumu yansıtmaktadır. Her ne kadar toplumlara atfedilse de sembolizmin kendi içerisinde geliştiği görülmektedir. Burada önemli olan sembollerin bir coğrafyada ne kadar yayıldığı olmalıdır. Aynı zamanda sembolizm, toplumlar arasında nasıl ve ne kadar bir etkileşim olduğunu göstermektedir (Gündem, 2024).

Neolitik Dönemden yerleşik hayata geçerken evcilleştirilen hayvan varlığına karşın, sanatta yabani hayvanlar genel olarak tercih edilmektedir. Yabani hayvanların sembolik anlamdaki etkileri, ikonografide güç ve saygınlık göstergesi olarak sık sık temsil edilmektedir (Arbuckle, 2015, s. 51). Yabani hayvanların elde edilmesi zor ve yapı olarak güçlü olmaları, o dönem insanları için sosyal statü ile ilişkiliydi. Muhtemelen toplu ziyafetlerde çok miktarda et dağıtmak, sosyal konum ve sosyal statüyü yükseltmek için rekabet oluşturan bir sembol olmalıydı (Arbuckle, 2015, s. 51).

Ayrıca yaban hayvanlarının, bazı seramikler üzerinde av sahneleri tasvir edilmiştir. Sığır, at ve eşek gibi yabani hayvanların tasvir edildiği bu sahnelerin bir ritüel olabileceği de düşünülmektedir (Arbuckle, 2015, s. 51).

Bir Neolitik yerleşim yeri olan Göbeklitepe de hayvan kalıntılarını inceleyen arkeozoolog Joris Peters ise resmedilen bu hayvanların totem veya bölgede önde gelen

sosyal grupları temsil eden hayvan sembollerinin olabileceğini dile getirmiştir. Bu semboller; avcı toplayıcı toplulukların, doğa veya doğaüstü güçlerin bu dünyada yaşayan insan ve hayvan ruhları ile etkileşimde bulunma ve onu kontrol etme amaçlı yaptıkları bir ritüelin parçasıdır (Arbuckle, 2015, s. 50). Neolitik dönemde maddi kültürün yanı sıra dönem içinde gelişen manevi ve simgesel olgular da görülmektedir. Bunlar; toprağa yerleşme, mekân kullanımı, mimari teknikler, sosyal yapı, nüfusun artışı, dinsel ve sanatsal gibi ele alınabilecek konular üzerindeki gelişmeleri göstermektedir.

İnsanoğlunun benliğini kavramaya başlamasıyla, ölümden sonra bir olgunun olduğunu fark etmiş, ölüm ve ölümden sonrayı düşünmeye başlayınca da inanç sistemi gelişim göstermiştir. Bunun üzerine gelişen inanç sistemindeki; ritüeller için tasarlanan dikili taş, heykel, resim, taş kaplar, kişisel eşyalar gibi somut göstergeler bu düşünceyi doğrular niteliktedir (Öztürk ve Şimşek, 2019, s. 17-18). Ritüellerin bir parçası olan hayvan kemikleri ise arkeozooloji bilimi ile döneme dair bilgi vermeye çalışmaktadır. Bu bilim dalı geçmişte yaşayan toplumların beslenme alışkanlığını, av taktiklerini, evcilleşme sürecindeki hayvan türlerini anlamak adına arkeolojiye yardımcı olmaktadır (Gündem, 2020, s. 54).

2. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA NEOLİTİK DÖNEM

Günümüzde süre gelen araştırmaların gösterdiği üzere en eski örneklerinin Yakın Doğu'da görüldüğü neolitikleşme süreci, insanlık tarihini etkileyen önemli gelişmelere yol açmıştır. Bu dönemde yaşamış gruplar, ilk aşamada avcılık ve toplayıcılığı yerleşik düzenle birlikte sürdürmüştür. Bugüne oranla daha ağır bir süreçte ilerleyen ve gelişen tarım ve evcilleştirme süreci, farklı teknolojik aletlerin yapımını da beraberinde getirmiştir. Tarım faaliyetlerinde orak gibi aletlerin yapılması ve hayvanların derisinin daha ince kesilmesini sağlayan mikrolitlerin keşfi, yeni bir dünya düzeninin başlangıcı olmuştur. Unutulmamalıdır ki neolitikleşme sürecinin önemli gelişmeleri olan tarım ve hayvanın evcilleştirilmesi dünyanın farklı yerlerinde farklı dönemlerde ve farklı formlarda gerçekleşmiştir (Özdoğan ve Hauptmann, 2007, s. 31).

Bu bağlamda Güneydoğu Anadolu Bölgesi, insanlığın avcı-toplayıcı yaşam tarzından yerleşik hayata geçişini takip etmek için önemli bir bölge konumundadır. Coğrafi konumu ve iklimsel çeşitliliği tarihsel süreçlerde bölgeyi daha dikkat çeken bir konuma dönüştürmüştür. Bu tezde araştırma konusu olan bölgeler Yukarı Dicle Havzası ve Orta Fırat Bölgesi olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Tarımın gelişimi ve hayvanların evcilleştirilmesi gibi önemli dönemleri yaşayan bu bölge insanların yaşam konforunu artırmış ve tarım alanında kolaylık sağlamıştır (Karagülleoğlu, 2022, s. 120).

Yukarı Dicle Havzası Diyarbakır, Batman, Siirt ve Mardin illerini kapsamaktadır. Burada bulunan Neolitik Dönem höyük yerleşimleri ise Çayönü, Hasankeyf Höyük, Hallan Çemi, Körtik Tepe, Güsir Höyük, Sumaki Höyük ve Boncuklu Tarla gibi arkeolojik alanları kapsamaktadır. Orta Fırat Bölgesi ise Şanlıurfa, Gaziantep ve Adıyaman illerini kapsamaktadır. Bu bölgedeki Neolitik Dönem yerleşimleri Göbeklitepe, Nevala Çori, Karahantepe, Sefertepe, Taşlitepe, Gürcütepe, Sayburç, Mezraa Teleilat, Akarçay ve Çakmak Tepe gibi alanlardan oluşmaktadır. Günümüz Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaklaşık olarak MÖ 10.000 yıllarında başlayan Erken Holosen Dönemi içerisinde yer alan, insanların yerleşik bir hayata geçtiği süreci gösteren yukarıda değindiğimiz yerleşimler Neolitik Dönem olarak değerlendirilmektedir (Arbuckle & Hammer, 2019, s. 394).

20. yüzyılın sonlarına kadar Yakın Doğu'da Neolitik Dönem'in ortaya çıkış merkezi Levant Bölgesi olarak kabul edilmekteydi. D. Garrod ve Neuville'in öncü çalışmalarıyla Natufian kültürünün tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesinin ardından, bilhassa 1930-1936 yılları arasında J. Garstang ve 1951-1959 yılları arasında K. Kenyon tarafından Ürdün Vadisi'ndeki Eriha'da yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde, Neolitik Dönem'in evreleri tespit edilerek kronolojik bir çerçeveye oturtulmuştur. Çanak Çömleksiz Neolitik A ve Çanak Çömleksiz Neolitik B evresi olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu iki evre birbirinden mimari olarak farklı özellikler göstermektedir (Aurenche, 2007, s. 419).

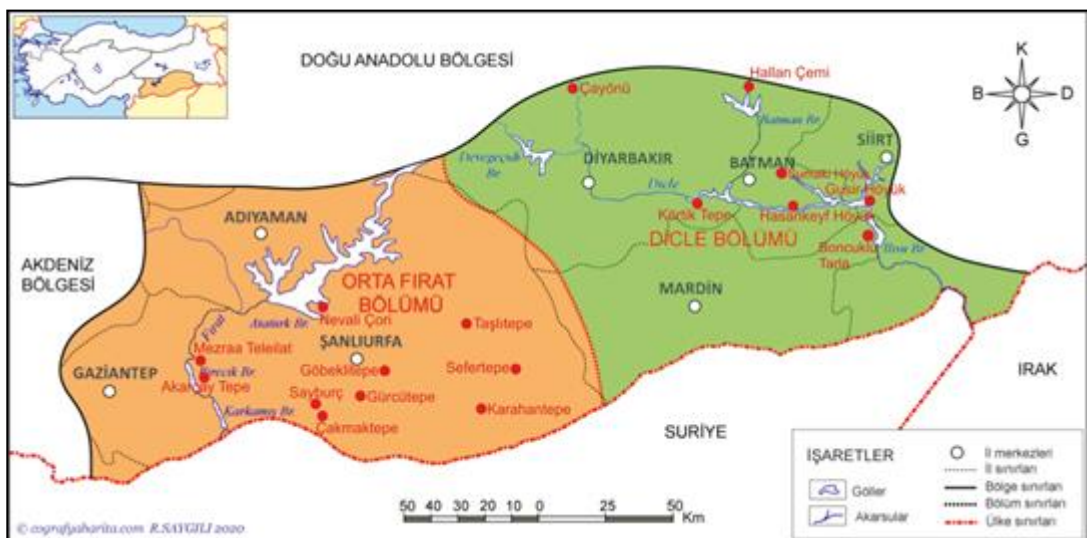
2.1. Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem

Neolitik kavramı ile ilgili uzun yıllar süren birçok teori ve araştırma yapılmıştır. İlk olarak 1816 yılında C.J. Thomsen tarafından, bir kuram adı olarak Üç Çağ Kuramı ve bununla birlikte Taş Devri tanımlaması kullanılmaya başlanmıştır. Devam eden süreçte 1865 yılında J. Lubbock, Teknolojiye Dayalı Dönem adlandırması yaparak bu dönem için, Cilalı Taş Devri adlandırması yapmıştır. Bu yorumun yapılmasında, taşların sürtülerek işlenmiş olması etkili olmuş ve taş baltaların kullanıldığı dönemi ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. 1915 yılına gelindiğinde yaptığı araştırmalar sonucunda yerleşim yerlerinde bulunan balta ve diğer aletlerin tarımla ilişkili olduğunu tespit eden E. Smith, bu dönem, tarım ile ilişkilendirmiştir. Bunun sonucunda, Neolitik Dönemde farklı bir beslenme modelinin yaşanmaya başladığını dile getirmiştir.

Bu farklı beslenme modeli sonucunda Gordon Childe, 1892-1957 yılları arasında yaptığı araştırmalar sonucunda farklı yorumların geliştirilmesine ve araştırmalar yapılmasına zemin hazırlamıştır. Böylelikle doğa bilimindeki araştırmalar çeşitlilik kazanmaya devam etmiştir. Neolitik Dönemi kapsayan tarım ve hayvancılıkta besin üretiminin konu olduğu çalışmalar araştırmacıların daha çok ilgisini çekmeye başlamıştır. Humbolt, 1807 yılında bitki evcilleştirme kavramını ileri sürmüş, bugün kullandığımız tahılların aslında yabani atalarının olduğunu ve mutasyon geçirmiş olmaları gerektiği düşüncesiyle çalışmalar yapmaya başlamıştır.

Candolle, 1866 yılında bu dönem için yaptığı araştırmalarda tarıma alınacak bitkilerinin ilk nerelerde evcilleşmeye başladığını ortaya koymaya çalışmıştır. Smith de 1915 yılında neolitik ile tarımı ilişkilendirmeye başlamıştır. Akabinde Vavilov, 1926 yılında tarım bitkilerinin yabani atalarının bölgelerinin tanımı ile “Neolitik yaşam nerede ve nasıl başladı?”

Bu yeni kavram ile Neolitik farklı bir anlam kazanmaya başlamıştır. Tüm bu gelişmeler boyunca araştırma alanı genişlemiştir. Bu alan Kuzey ve Güneydoğu Toroslar ve Zagros dağları eteklerine kadar genişlemiştir. Bu araştırmalar sonucunda Çanak Çömleksiz Neolitik kavramı ortaya çıkmaya başlamış, 1951 yılında Katleen Kenyon Jericho’da yaptığı kazıda gerçekleştirdiği sondaj ile Neolitik Dönemin de kendi içinde evrelere ayrıldığını tespit etmiştir. Böylelikle Neolitik Dönemi Çanak Çömleksiz Dönem A ile Çanak Çömleksiz B Dönemi olarak ikiye ayırmışlardır (Özdoğan ve Hauptmann, 2007, s. 405) (Şekil 2.1)

8

Son Buzul Çağı'nın sonra ermesiyle birlikte, iklim değişiklikleri sayesinde insanların besin kaynaklarının bol bulunduğu bölgelerde göçebe hayatı bırakıp, hayvan ve bitkileri evcilleştirerek kalıcı yerleşik yaşamı tercih ettikleri düşünülmektedir. Bu olumlu iklimsel değişikliklerin bir sonucu olarak insan nüfusunun arttığı da öngörülmektedir. Yakındoğu'da bu sürecin MÖ 12.500'de Levant Bölgesinde Natuf Kültürü ile başladığı bilinmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A sürecinde kerpiç ve taştan yapılan tek odalı yuvarlak yapılarla başlayan mimari uygulamalar, yuvarlak yapılar içine eklenen bölmelerle devam etmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B sürecinde ise taban ve duvarlarda yoğun şekilde alçının kullanıldığı, tek veya çok odalı mimari yapıların yaygınlaştığı belirtilmektedir.

Güneydoğu Anadolu ilk yerleşik köy yaşamının başlangıç ve gelişim aşamalarının izlenmesi bakımından, bilgi akışının 1960'lardan itibaren sağlanabildiği bir bölgedir. Halet Çambel ve Robert J. Braidwood'un başkanlığında 1964 yılında Çayönü Tepesi'nde başlayan çalışmalar ve genel olarak Güneydoğu Anadolu'da Neolitik toplumlara dair ilk bulgular, yalnızca ortaya konulan sonuçlar bakımından olmasa da sorduğu sorular, konuyu ele alış biçimi ve kullanılan yöntemler açısından özel bir öneme sahiptir. Neolitik yaşam biçiminin ortaya çıkış sürecinde önemli bir rol oynayan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, yani Doğu Toroslar ve güney etekleri, Neolitik araştırmalarının tarihçesi bağlamında ele alınmaktadır. Bunun yanında Ilısu Baraj Gölü'nün inşası dolayısıyla 2000'li yıllardan itibaren Yukarı Dicle Havzası'nda yürütülen kurtarma kazılarında elde edilen yeni bulgular mevcut verilerle birlikte değerlendirilmektedir (Karul ve Özdoğan, 2019, s. 2).

2.1.1. Çanak çömleksiz neolitik dönem A (PPN A)

Bu dönem Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in erken evresi olup toplumsal örgütlenmenin hızlı gelişim gösterdiği bir evredir. Yapılan kazılar ve araştırmalar sonucunda Neolitik Dönem'in her evresinde dönemler kendi arasında gelişim göstermektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik A mimari özelliği çukur tabanlı yuvarlak evlerden oluşmaktadır. Yuvarlak planlı yapılar oluşturularak avcılık toplayıcılık tam olarak terk edilmemiş olsa da yerleşik düzene geçiş yaşanılmıştır. Yapıların genel olarak taş temelli yığma kerpiçle yükseltilmiş yuvarlak veya oval planlı olduğu düşünülmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A evresi, Levant Bölgesi'nde

yapılan araştırma ile açığa çıkarılmıştır. Bu evrede mimari, yuvarlak ve oval planlı yapılardan oluştuğu araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir. Mimaride kullanılan kilin yanı sıra ağaç ve kamış sık sık malzeme olarak kullanılmaktadır. Oval yapıların çoğu çukur tabanına yerleşmektedir. Yapıların üstlerinin hasır ile örtüldüğü, ısınma ve yemek pişirmek için kullandıkları ocakları genel olarak konutların içine yaptıkları tespit edilmektedir (Dinçer, 2018, s 13-14).

Yıkılmayı önlemek için, duvarlar içeride taşlarla güçlendirdiği kazılar sonucunda tespit edilmiştir. Genel olarak en eski ev mimarisinin 3 ile 8 metre arası çapa sahip tek mekânlardan oluştuğu görülmüştür. Bu evlerin iç donanımının genellikle sadece tabanın üzerine yerleştirilmiş veya tabana gömülmüş öğütme taşları veya ocak yerlerinden oluştuğu tespit edilmiştir. Nadir olarak sekilere ya da yatma kısmı veya kiler olarak kullanılan bölümler gibi değişik işlevlere sahip bölümleri birbirinden ayıran alçak duvarların olduğu kazılar sonucunda görülmüştür (Aurenche, 2007, s. 422).

Kamu yapıları değerlendirildiğinde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A evresi, yapımında büyük bir iş gücü gerektiren bu yapılar yine yuvarlak planlı ve anıtsal nitelik taşımaktadır (Dinçer, 2018, s 13-14). Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A evresinde, ölü gömme geleneklerine bakıldığında ölü gömme işlemlerinin ritüeller eşliğinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde avcılık ve toplayıcılık hala devam etmektedir. Yine bu dönemde yeme içme diyet kültüründe iri taneli yabani tahıllar ve türlü çeşitte kuşların tüketildiği görülmektedir (Dinçer, 2018, s. 13-14).

2.1.2. Çanak çömleksiz neolitik dönem B (PPN B)

Neolitik kültürün en gelişkin dönemi olan bu evrede dikdörtgen planlı yapılar yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde doğaya ve hayvanlara karşı kontrol sağlanmış, yerleşimler yoğun bir şekilde artmaya başlamıştır. Bakır materyal olarak ilk kez işlenmiş diğer bölgelerle ticaret yapıldığı kanısı bu evrede görülmüştür. Bu dönemde sanat anlayışı gelişmiş, heykeller ve sürtme taş kaplar yapılmış, bu materyaller genel olarak günlük kullanımdan ziyade sembolik işlevlerle yapıldığı ileri sürülmüştür. Bu bağlamda Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A evresinden sonra kesintili ya da kesintisiz olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresinde Yaklaşık olarak MÖ 8800'lerden başladığı hemen hemen 2 bin yıldan fazla devam eden gelişkin bir kültür olduğu anlaşılmaktadır (Aurenche, 2007, s 422).

Evlerin dikdörtgen bir plana sahip olduğu tespitleri yapılmıştır. Mimari özellik olarak; dikdörtgen planlı yapılarda iki dik duvarın birleşmesiyle ilgili teknik sorunun üstesinden gelmek adına, yontularak biçim verilmiş taşlarla (Nevali Çori, Göbeklitepe) veya şekillendirerek (Çayönü) ya da kalıba dökme yöntemi ile hazırlanmış kerpiç tuğlalar (Cafer Höyük) gibi önceden hazırlanan mimari öğelerin kullanımı ile mimari geliştiği anlaşılmaktadır. Mimaride evler doğrudan iki katlı olarak inşa edilmektedir. Mimari iç mekân kısmında sadece ocağın bulunduğu alan hemzemin olarak yapılmaktadır. Bunun dışındaki daha büyük alanda tabanların yükseldiği tespit edilmektedir. Tek odalı ya da birbiriyle bağlantılı iki ya da üç odalı mekânlar yapıldığı da tespit edilmiştir. Mimari yapıların tek düzen konumlarından ötürü, belirli ortak bir plana göre inşa edildikleri anlaşılmaktadır (Aurenche, 2007, s 422).

Bu dönemde koyun, keçi, domuz ve sığır gibi hayvanların da Toros dağlarının Güney uzantısında evcilleştiği anlaşılmaktadır. Nevali Çori ve Çayönü gibi Neolitik yerleşimlerde Einkorn buğdayının kültüre alındığı tespit edilmiştir (Aurenche, 2007, s 422).

2.2. Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Dönemde Yaşam

Yakındoğu'da MÖ 10. Binyılda başlayan Neolitik Dönem, Geç Epipaleolitik Dönem deki avcı toplayıcı toplulukların yerleşik hayata geçişini ifade etmektedir. Bu süreçte yerleşik düzene geçen ve yaşam biçimindeki köklü değişiklikler yaşayan toplulukların yalnızca ekonomik açıdan değil, sosyo kültürel organizasyonlarında da farklı bir boyuta geçtikleri ve yeni sosyal ve kültürel ilişkiler ile yapılar oluşturdıkları görülmektedir (Kodaş vd., 2019, s. 2).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi yerleşim yerlerindeki araştırmalar, yeni keşfedilen Neolitik yerleşim alanları; yeni araştırma ve tespitlerin sonucunda o dönem insanının yerleşik hayata geçtikten sonra da tarım ve hayvancılıkla uğraşmadığını ortaya koymaktadır. Buna bağlı olarak sabit yerleşme merkezinin ortaya çıkışının doğal çevrenin kısıtlı oluşuna bağlı olmadığı, tam aksine biyoçeşitlilik ortamının zengin ve tür bakımından çeşitli olduğu anlaşılmaktadır.

3. TEZDE ADI GEÇEN GÜNEYDOĞU ANADOLU YERLEŞİMLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik insanı için yerleşime elverişli bir bölgedir. Güneydoğu Anadolu, yüzölçümü bakımından Suriye'nin neredeyse tamamına eşdeğerdir. Ayrıca bölgenin doğal ortamı, su kaynakları, bitki örtüsü ve hammadde kaynaklarının bulunması yerleşimle ilgili önemli avantajlar oluşturmuştur. Buradaki yerleşim merkezleri, görkemli Çanak Çömleksiz Neolitik kültürleri ile Mezopotamya kültürünün oluşumunda daha önce tamamen göz ardı edilen Güneydoğu Anadolu'nun ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın başından sonuna kadar, Anadolu'nun güneydoğu kesimlerinin Filistin'e kadar uzanan Doğu Akdeniz Bölgesi ile yakın bir iletişim içinde olduğu, aralarındaki bazı bölgesel farklılıklara rağmen ortak bir gelişim sürecini izlediği görülmektedir (Söğüt, 2014, s. 10).

Bu dönem, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A ve Çanak Çömleksiz Neolitik B olarak iki önemli evreyi içermektedir. MÖ 8.000 bin yıllarına kadar devam eden ilk aşama, bölgedeki nüfusun artmaya başladığı, yerleşim merkezi sayısının giderek arttığı ve yeni sistemin hâkim olduğu bir dönemdir. Bu dönemin insanların yaşamlarını sürdürdükleri, başlangıçta barınak olarak adlandırılan yapılar, dönemin sonuna doğru gerçek anlamda konutlara dönüşmüş ve yalnızca yatılıp kalkılan yerler olmaktan çıkıp günlük yaşamla ilgili diğer işlevleri de üstlenmiştir. Yerleşim alanlarında mimari açıdan önemli değişiklikler gerçekleşmiş, başlangıçta rastgele yapılmış kulübelere dönüşen yerleşimler, önceden tasarlanmış belirli plana göre yapıların yerleştirildiği köylere dönüşmeye başlamıştır (Söğüt, 2014, s. 10).

3.1. Yukarı Dicle Havzası

Güneydoğu Anadolu'daki Yukarı Dicle Havzası, insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden bazılarını barındıran, arkeolojik ve tarihsel açıdan son derece önemli bir bölgedir. Bu havza, Neolitik dönemden günümüze kadar kesintisiz bir

yerleşim tarihine sahiptir. Yukarı Dicle Havzası, Dicle Nehri'nin Türkiye sınırları içinde kalan yukarı kısmını kapsamaktadır. Bu bölge, verimli toprakları ve su kaynakları sayesinde tarih boyunca önemli bir yerleşim yeridir. Dicle Nehri, Toros Dağları'ndan doğarak Basra Körfezi'ne kadar 1850 km uzunluğunda bir vadide akmaktadır. Nehrin yukarı havzası, Güneydoğu Toros Dağları'nın ortalama 1576 metre yükseltilerdeki Mardin-Midyat platosu ve ortalama 1957 metre yükseltideki Karacadağ kütlesi ile sınırlanmaktadır. Bu coğrafi özellikler, Dicle Nehri'nin yukarı havzasının topoğrafyasındaki çeşitliliğini ve ekolojik zenginliğini yansıtmaktadır (Ökse, 2020, s. 3).

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında gerçekleştirilen baraj projeleri nedeniyle bölge yoğun bir kurtarma kazısı faaliyetine sahne olmuştur. Bu çalışmalar sonucunda yapılan kazılar ile birçok Neolitik Döneme ait höyük gün yüzüne çıkmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Yukarı Dicle Havzası yerleşim yerleri Hallan Çemi, Boncuklu Tarla, Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük, Çayönü, Gusir Höyük ve Sumaki Höyük yerleşimleridir.

3.1.1. Hallan Çemi

Batman ili Kozluk ilçesine bağlı Kaletepe köyü sınırları içinde bulunan Hallan Çemi ilk olarak Batman Barajı Projesi kapsamında yüzey araştırması sırasında M. Rosenberg ve H. Togul tarafından 1990 yılında tespit edilmiştir. 1990-1994 yılları arasında, Rosenberg başkanlığında Diyarbakır müzesi ile Delaware Üniversitesi ortak kurtarma kazıları yapılmıştır. Bu dört sezonluk kazı höyüğün en üst kısmında geniş bir alanda ve güney cephesindeki kesiminde ise sondaj yöntemine benzer küçük bir alanda gerçekleştirilmiştir (Rosenberg, 2019, s. 70).

Hallan Çemi'de yapılan C14 analizleri sonucunda bu yerleşim yerinin MÖ 11. Binyılda yerleşim gördüğü tespit edilmiştir. Yerleşim alanı avcı toplayıcı topluluğun göçebe hayatını terk etmeye başlayıp yerleşik bir köy hayatına geçişe örnek teşkil etmektedir. Hallan Çemi'de kazılar sonucunda elde edilen bitki, mevsimsel çeşitliliği ve hayvan kalıntılarında bulunan mevsimsel çeşitlilik bu yerleşim yerinin dört mevsim boyunca iskân edildiğini göstermektedir (Rosenberg, 2019, s. 70).

Hallan Çemi de 700 metrekare alanda kazılar yapılmıştır. Yerleşim yerinde dört farklı katman tespit edilmiş olsa da yalnızca üç katmanda kazılar gerçekleştirilmiştir. Yapılan kazılar sonucunda yapıların mimarisinin, yuvarlak planlı ve bu yapıların

etrafını saran daire formunda küçük ve de alçak platformlar merkezi bir köy etrafında dizili olduğu tespit edilmiştir. Bu yapıların yanı sıra muhtemelen barınak olarak kullandıkları 2 veya 3 metre çapında formsuz küçük yapılar da tespit edilmiştir. Bu katmanların tespitinden sonra görülen her katman arasında birbirini takip eden ve birbirine benzer planda yapıların olduğu tespit edilmiştir (Rosenberg, 2007, s. 420).

Yerleşim yerindeki mimari yapılardan daha büyük boyutlarda 2 yapının olduğu mimari kalıntılar da tespit edilmiştir. En üst bölümde bulunan 1. yapı katmanında yaklaşık olarak 5-6 metre çapındaki iki büyük yapı tespit edilmiştir. Bu yapıların toprağa yarı gömülü bir biçimde yapıldığı ve büyük ihtimalle bu yapıların kamu yapısı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu katmanın altında bulunan bir diğer yapı katında, 5 metre çapında olan hemzemin yapı taş döşeli bir biçimde inşa edilmiştir. Yapının kullanım amacı kesin olarak bilinmemekte olup muhtemelen kamu yapısı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Duvarların taş örgü tekniği ile yapılmış olduğu tespit edilmiştir. Duvar yükseklikleri yaklaşık olarak 1 metredir. Yapıların duvarlarına yaslanan yarım daire taş platform şeklinde mimari öğelerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu platformlar seki olarak kullanılmakta olup toplanma yeri olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bu iki yapı A ve B yapısı olarak adlandırılmaktadır. A yapısı içinde bulunan giriş kapısında yer alan ve kuzey duvara bakan cephe duvarında yabani sığır kafatası tespit edilmiştir (Rosenberg, 2019, s. 72). Bu iki yapının giriş bölümleri yapının dairesel planını takip eder ve dışa doğru yarım ay formunda açılmaktadır. Hallan Çemi mimarisinde sadece bu yapılara özgü olan bu plan tekniği onu diğer yapılardan ayırmaktadır. Bu mimari plandan dolayı buranın anıtsal bir görev üstlendiği görüşü bulunmaktadır (Rosenberg, 2007, s 420).

3.1.2. Boncuklu Tarla

Mardin iline bağlı, Dargeçit ilçesinde Ilısu Barajı kapsamında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda bu yerleşim yeri bulunmuştur. Dicle nehrinin 2 kilometre batısında konumlanmaktadır. 2008 yılında yapılan yüzey araştırması kapsamında iki farklı ekip tarafından tespit edilmiş ve incelemelerde bulunulmuştur. Tuba Ökse bilim danışmanlığında bu yerleşimin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in yaşandığına işaret etmektedir. İlk olarak 2012 yılında kazılmaya başlanmış 2017 yılına kadar aralıksız kazılar devam etmiştir (Kodaş, 2018, s. 157). Günümüzde de bu kazılar devam etmektedir.

Bu kazılar sonucunda ortaya çıkan ilk yapıların temelinin moloz taşlarla oluşturulduğu, sertleştirilmiş kil tabanların bulunduğu saptanmıştır. Ortaya çıkan bu yapının analizlerine göre yapının 4 stele sahip olup yaklaşık 11.300 yıllık olduğu düşünülmektedir. Dört stelden biri kırık olmakla birlikte diğer üçü olduğu gibi günümüze kadar korunarak gelmiştir. Taş duvara sahip tapınağın küçük taşlar ve çamur harçla örüldüğü görülmektedir. 2022 yılında yapılan kazı çalışması sonucunda üç farklı evrede üst üste inşa edilmiş olan yaklaşık 12.000 yıllık olduğu düşünülen bir kamu binası ortaya çıkartılmıştır. Bu kamu binası alanında boncuklar, ok uçları ve kemikler gibi birçok buluntuya rastlanmaktadır. Bu yerleşim yerinin yapılan analiz sonuçlarına göre MÖ 13.000 yıldan MÖ 8.000 yılının sonlarına kadar iskân edildiği tespit edilmektedir (Kartal vd., 2014). Boncuklu Tarla güncel kazıların yapıldığı bir yerleşim olmasından dolayı yerleşim yerinin ilk ne zaman kurulduğu ve yaşanıldığı kazılar ile değişmektedir.

Boncuklu Tarla da 2022 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmaları, höyüğün Doğu Alanı'na yoğunlaşmıştır. Bu alanda hem höyüğün sınırları belirlenmeye çalışılmış hem de MÖ 10. Binyıl sonu 9. Binyıl başına tarihlenen bu alanın kronolojik gelişim evreleri takip edilmek istenmiştir (Kodaş vd., 2023, s. 393).

3.1.3. Körtik Tepe

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan Ilısu Barajı yüzey araştırması kapsamında 2000 yılında yapılan ilk araştırmalar ve kazılar sonucunda tespit edilmiştir. Konum olarak Diyarbakır ili Bismil ilçesi Aşağı Sazlık mevkiinde Kuzey Suriye sınırına yakın aynı zamanda Batman Çayı ve Dicle Nehri'nin kesiştiği noktada olmasıyla önemli bir konuma sahiptir (Özkaya ve San, 2011, s.423).

Yapılan ilk kazılar sonucunda dolgu malzemesi olarak belirginleşen kültürel doku doğrudan Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem özelliklerini göstermektedir. Zemin dolgusu olarak sıkıştırılmış topraktan ve kil malzemeden oluşması bakımından Hallan Çemi ile benzerlik göstermektedir. Zemin dolgularında bulunan çok sayıda iskelet ve gömülerin yanında sayı olarak vazo parçalarına, kemik parçaları üzerine işlenmiş figürlere, havanelerine taş ve kemik boncuklara rastlanmaktadır (Özkaya ve San, 2011, s.424-426).

Körtik Tepe, MÖ 10700-9250 yılları arasını kapsayan dönemde yerleşimin birbirinin gelişen devamı niteliğinde altı tabakadan oluştuğu anlaşılmaktadır. Körtik

Tepe mimari bağlamında Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresinde dikdörtgen planlı mimariye rastlanmamaktadır. Yerleşim yerinde mimari özellikler bakımından üç farklı planda yapıların olduğu tespit edilmektedir. Bu doğrultuda ilk yapı tipi, küçük taşlarla kuşatılmış, yuvarlak planlı ve sıkıştırılmış toprak zeminlidir. Bu mimari yapının konut olduğu düşüncesi hâkimdir. Bu yapılar çukur tabanlı olup, temellerinin basit işlenmemiş taş sıralarından oluşması ortak özelliktir. Diğer plan tipi ise çok küçük konut olmayacak yapılara aittir. Bu küçük yapılar da yuvarlak planlı olup çapları hemen hemen 1.10. metre ile 2.10 metre arasında değişiklik göstermektedir. Yapının tabanı çakıl taşları ile döşenmektedir. Yapılar, boyutlarının küçük olmasından dolayı oturmaya elverişli değildir. Genel görüş bu yapıların depolama alanı olarak kullanıldıklarıdır. Yapılan arkeobotanik analizlerinin sonuçlarına göre yoğun bitki kalıntılarının bulunması da bu görüşü desteklemektedir. Bunun sonucunda yapıların yıl boyu iskân edildiği anlaşılmaktadır. Son yapı planı ise diğer yapı planlarına göre az sayıda yapılmış olup boyut olarak diğer yapılardan daha büyük inşa edilmiştir. Bu yapıların boyutları yaklaşık olarak 3.40 ve 3.80 metre çaplarında olup yuvarlak planlıdır. Bu yapıların temelinde balçık harç ile orta büyüklükte taşların kullanıldığı tespit edilmiştir (Özkaya, 2021a).

Tahıl depolarının bulunması ve diğer kalıntılardan yola çıkarak bu yerleşim yerinde konargöçer veya geçici barınma yerleri bulunmadığı anlaşılmaktadır. Körtik Tepe yapıları yuvarlak planlı basit konutlardan oluşmaktadır. Mimari yapıların boyutları farklılık göstermekte olup yapılar direkt olarak ana zemine oturmaktadır. Yerleşim yerinde bulunan mimari öğelerin çukur tabanlarının sıkıştırılmış topraktan yapıldığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda duvarların yıkılmalarını engellemek amacıyla duvarların iç kısmının taş bloklarla çevrelendiği tespit edilmiştir. Çatılar ise kerpiçle sıvanmış dal örgü sistemi ile kaplanmıştır (Özkaya, 2021b).

3.1.4. Hasankeyf Höyük

Ilısu Barajı kapsamında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda bulunan, Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam başkanlığında 2009 da ilk arkeolojik kazı yapılmıştır. Batman ili Hasankeyf ilçesinin 1,5 km doğusunda Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında yer almaktadır. MÖ 10 bin yılına tarihlenen Hasankeyf Höyük, Çanak Çömleksiz Neolitik A evresi başlarından itibaren yerleşim görmüştür (Miyake, 2016, s. 30).

Yapılan arkeolojik kazılarda höyükte Çanak Çömleksiz Neolitik A, Yeni Asur Çağı ve Helenistik Dönem'in temsil edildiği saptanmıştır. Mimari olarak Çanak Çömleksiz Neolitik A Evresinde çok ince ve temiz kumdan oluşan ana zemin kazılarak oluşturulan yuvarlak planlı çukurlarda sarımsı kahverengi kil harç olarak kullanılmış ve taşlarla duvar bölümleri örülmüştür. İç yüzey kısmının da aynı kil harcıyla sıvandığı görülmektedir (Miyake, 2016, s. 31).

3.1.5. Çayönü

Çayönü Höyüğü, Diyarbakır il merkezinin kuzeybatısında, Ergani ilçesinin 7 km güneybatısında yer almaktadır. Bu höyük, 4.5 metre yüksekliğinde ve 160 x 350 metre boyutlarında yayvan bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Güneyinde, Boğazçay Deresi geçmektedir. İlk olarak 1964 yılında, İstanbul Üniversitesi ve Chicago Üniversitesi tarafından yürütülen Güneydoğu Anadolu Karma Tarih Projesi kapsamında tespit edilmiştir. Yüzey araştırmaları sırasında doğu-batı yönünde 250-300 metre, dereden kuzeye doğru 150 metrelik bir alanda yüzey buluntuları görülmüştür. Ancak daha sonraki sondaj çalışmaları Çanak Çömleksiz yerleşmenin yüzey buluntularının yayıldığı alandan daha geniş bir alana yayıldığını göstermektedir. Kazı çalışmaları, 1964 yılında Halet Çambel ve Robert J. Braidwood başkanlığında başlatılmış ve daha sonra Mehmet Özdoğan liderliğinde devam etmiştir. Çalışmalar, Alman Karlsruhe Teknik Enstitüsü katkılarıyla sürdürülmüştür. Neolitik Çağ'dan Orta Çağ'a kadar kesintisiz bir yerleşmenin olduğu kabul edilmektedir. Mimari özellikleri ve tabakalanmasıyla bu dönemin anlaşılmasına büyük bir katkı sağlamıştır (Braidwood vd., 1981, s. 121). 1991 yılına kadar devam eden kazı çalışmaları, Çayönü Höyüğü'nün MÖ 10 Bin yılına tarihlendiğini ve avcı toplayıcı bir topluluğun ilk yuvarlak yapılarını ortaya çıkarmaktadır. Kazılar sonucunda Çayönü'nün, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemin erken evrelerinden MÖ 7. bin yıla kadar devam eden bir yerleşim yeri olduğu tespit edilmiştir (Özdoğan, 2007, s. 424). Mimari gelişim, bu höyükte somut olarak izlenebilmektedir. Yerleşimin en eski kültür evresi, yuvarlak yapılarla kendini gösterirken, bu yapılar Çayönü'nün tarihini ve yaşam biçimini anlamamız açısından önemli bir yerleşim yeridir (Özdoğan, 2007, s. 422).

Yerleşim yerindeki ilk kazılarda, Saltaş Yapı Evresi açığa çıkarılmıştır. Akabinde Izgara Planlı Yapılar, sonraki yıllarda ise belli bir düzende yapılmış üst üste konumlanmış Hücre Planlı Yapılar ile Terrazzo Yapı Evresi tespit edilmiştir (Karul ve

Özdoğan, 2019, s. 80). Çayönü yerleşiminin ilk yerleşim süreci olan Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A, Yuvarlak Planlı Yapılar Evresi ile başlar ve Izgara Planlı Yapılar Evresinin son dönemine kadar devam eder. Çanak Çömleksiz Neolitik B evresi, Taş Döşemeli yapılar ile başlar ve Hücre Planlı yapılar Evresi'nin 3. tabakasının ilk yarısına kadar devam eder. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem ile Çanak Çömlekli Neolitik Dönem arası geçiş süreci ise Hücre Planlı Yapılar Evresi'nin 2. tabakasında görülür ve geniş odalı yapılar alt evresinin sonlarına kadar devam etmektedir (Özdoğan, 2007, s. 424-425).

3.1.6. Gusir Höyük

Gusir höyük, Dicle ve Botan nehirlerinin yakınlaştığı bir noktada, küçük bir akarsuyun ve çöküntü gölünün kenarında kurulmuştur (Karul ve Özdoğan, 2019, s. 37). Gusir Höyük, Siirt iline 40 km uzaklıkta, Erüh ilçesine bağlı Ormanardı köyünün batı kesiminde bulunmaktadır. Bu arkeolojik alan, Ilısu Baraj Gölü suları altında kalacak bölgelerin araştırılması çerçevesinde 1989 yılında Dicle-Fırat Arkeolojik Araştırma Projesi kapsamında G. Algaze ve ekibi tarafından tespit edilmiştir. Gusir Höyük'ün yerleşim izleri, 20 yıl sonra İstanbul Üniversitesi Prehistorya Bölümü'nden Necmi Karul ve ekibi tarafından 2009-2012 yılları arasında kazı çalışmalarıyla daha ayrıntılı bir şekilde incelenmeye başlanmıştır (Karul, 2011, s. 1).

Gusir Höyük yerleşim yerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda, yüzeye yakın olan toprağın altında çeşitli boyutlarda hemen hemen dairesel plan sergileyen bir dizi yapı açığa çıkarılmıştır. Açığa çıkarılan alan, 400 metre kareden fazla olup yerleşim yerinin planı hakkında bilgi sunacak bir genişliktedir. Açığa çıkarılan alandaki mimari plan, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen formdadır (Karul, 2011, s. 2). Bu merkezi yapı, boyutları ve iç donanım özellikleri bakımından diğer yapılardan belirgin şekilde farklılaşmaktadır. Yerleşimin üst kesiminde ve birinci tabaka mimarisinde, merkezi bir yapı ve ona eklenmiş mekânlardan oluşan bir mimari karmaşıklık görülmektedir. Yapının duvar kalınlığı 1 metreye yakındır. Birinci tabaka mimarisine ait olan bu merkezi yapının çapı yaklaşık 10 m olarak ölçülmüştür. Yapının tabanı, dış düzlemde yaklaşık 1 m derinlikte yer almakta ve dörtgene yakın dairesel bir plan sergilemektedir.

Yapıya erişim, duvar dönüşüne uyumlu bir koridor vasıtasıyla sağlanmaktadır. Söz konusu yapının iç mekânında, duvar boyunca uzanan bir seki, taş tekne ve öğütme

taşlarının konumlandırıldığı alanlar tespit edilmiştir. Ayrıca, üç adet dikilitaş ve dördüncü bir dikilitaşın varlığına işaret eden bir yuva da belgelenmektedir. Bu bulgular, yapının çok yönlü işlevselliğine ve ritüel önemine işaret etmektedir. Bu mimari düzen ve özellikler, Neolitik Dönem 'de Yukarı Mezopotamya bölgesinde görülen yerleşim modellerinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Merkezi yapının varlığı ve özellikleri, toplumsal organizasyon ve ritüel uygulamalar hakkında önemli ipuçları vermektedir (Karul, 2011, s. 2).

3.1.7. Sumaki Höyük

Batman ili, Beşiri ilçesinin 1 km doğusunda yer alan Sumaki Höyük, Aşağı Garzan Vadisi'nin kuzey kesiminde ve Garzan Çayı'nın yaklaşık 2,5 km doğusunda yer almaktadır. Sumaki Höyük, yerleşim olarak güneybatı ve kuzeydoğu doğrultusunda iskan edilmiştir (Sarıaltun, 2023, s. 2). Yerleşim yerinde, Aslı Erim Özdoğan bilimsel danışmanlığında Ilısu Barajı Projesi ve HES projesi bağlamında 2007-2010 ve 2014 yılları arasında arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Sumaki Höyük yerleşimi, Orta Çağ tabakasının altında yaklaşık olarak 30 cm dolgu kalınlığına ulaşan kısımda kalmaktadır. Sel dolgusu ile ayrılan iki alt evre tespit edilmiştir. Bu evrelerin ikisinde de taş temelli yapılar bulunmaktadır. Üst evredeki mimari kalıntılarda geniş avlulu bir yapının avlusunda bir tandır ve aynı zamanda *in-situ* olarak bulunan kap parçaları tespit edilmiştir. Sumaki Höyüğün Neolitik Dönem tabakasının alt evresinde kısmen tahriplere sebep olana çukurlar bulunmuştur (Gündüzalp, 2021, s. 187). Neolitik Dönem yerleşim alanında, yaşanan sel ve heyelandan dolayı bu tabaka 45-50 cm kalınlığında dolgu altında kalmış ve bundan dolayı yüzey araştırmaları sırasında çanak çömlek parçası bulunamamıştır. Kazıların başlamasından sonra bu dolgunun kalkmasıyla çok fazla çanak çömlek parçası tespit edilmiştir. Bu tabakanın C14 sonuçlarına göre günümüzden önce 7134-6173 yılları arasına denk geldiği tespit edilmiştir. Tabakada yapılan kazılar üç farklı alanda yapılmıştır. Bu tabakada yapılan kazılarda, sonucunda yerleşimin yedi evreli olduğu düşünülmektedir (Şimşek, 2019, s 21).

Sumaki Höyük Neolitik Dönem katmanları olan üçüncü ve dördüncü evreler, kısmen iki katlı, dörtgen planlı Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemin ve düzenli yerleşimin son dönemini izlemek için iyi bir örnek teşkil etmektedir. Çanak Çömleksiz B Evresi, üçüncü katmanda gözlemlenen farklı boyutlarda ocak ve fırınların bulunduğu açık alanları çevreleyen ve ayrışık düzenli yapıların oluşturduğu mahalle planıyla

şekillenmiştir. Mimarisi ise, köşeleri yuvarlak dönüşlü dikdörtgen planlı, çift veya çok mekânlı tek ya da iki katlı yapılardan oluşmaktadır. Bu yapıların duvarlarını ince saz ya da kamyş gibi malzeme türleri örtmektedir (Baş vd., 2017, s. 16).

3.2. Orta Fırat Bölgesi

Orta Fırat Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin batısında yer alıp Karacadağ'ın batısındaki alanı kapsamaktadır. Bu bölge, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Zengin bir kültürel mirasa sahiptir. Tarihsel olarak Orta Fırat Bölgesi, Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alır. Bölge, özellikle Neolitik Dönemde önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Tezde aktarılabacak olan Neolitik Yerleşimler; Çakmak Tepe, Göbeklitepe, Karahan Tepe, Nevalı Çori, Sayburç, Sefer Tepe, Gürcütepe, Mezraa Teleilat, Akarçay ve Taşlı Tepe yerleşimidir.

3.2.1. Çakmak Tepe

Taş Tepeler Projesi kapsamında, Harran Ovası'nda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları esnasında Tatik Dağları eteklerinde yeni bir arkeolojik alan olarak keşfedilmiştir. Bu keşif, bölgenin tarih öncesi dönemine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Höyük, Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık 20 km güneybatısında, Tatik Dağları'nın eteklerine konumlanmaktadır. Alan, eski Gaziantep-Şanlıurfa yoluna yaklaşık 1 km mesafede yer almaktadır. İlk kazı çalışmaları 2021 yılında başlatılmıştır. 2022 yılında Tsukuba Üniversitesi (Japonya) projeye dâhil olmuştur. Taş Tepeler Projesi'nin yürütücülüğünü Çukurova Üniversitesi'nden Dr. Fatma Şahin ve Dr. Yutaka Miyake üstlenmiştir (Şahin ve Uludağ, 2022, s. 339-340).

Çakmaktepe 2021 yılı çalışmalarında, öncelikle yerleşim alanının topoğrafik planları çıkarılmış ve 20x20 metrelik plankareler oluşturulmuştur. İlk kazı çalışmaları, iki farklı bölgede gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın amacı höyüğün stratigrafisini ve mimarisini anlamaya yönelik olarak yapılmıştır. Çakmaktepe de gerçekleştirilen ilk sezon kazılarında, ana kaya üzerine veya ana kayanın kesilerek eğimli topografyada düz bir alan oluşturulmasıyla inşa edilmiştir. Genellikle yuvarlak planlı barınak veya kulübe tarzı yapıların yerleşik yaşama geçişin en erken izlerini taşıdığı gözlemlenmiştir (Şahin ve Uludağ, 2022, s. 340).

3.2.2. Göbeklitepe

Göbeklitepe, Türkiye'nin güneydoğusunda, Şanlıurfa il sınırları içerisinde yer almaktadır. Şehir merkezinin 12 km kuzeydoğusunda konumlanmaktadır. Bölge, kuzeyde Fırat Nehri, kuzeybatıda Toros Dağları, doğuda Karacadağ ve güneyde Suriye sınırı ile çevrelenmektedir. Bölgenin jeolojik yapısı ağırlıklı olarak kireçtaşı formasyonlarından oluşmaktadır. Bu jeolojik özellik, alanın korunması ve anıtsal yapıların inşası açısından önem taşımaktadır (Mesci, 2022, s. 144).

Arkeolojik araştırmalara göre, arkeometrik analizler sonucunda, Göbeklitepe'nin inşa tarihi MÖ 9.600'lere yani günümüzden 11.600 yıl öncesine tarihlenmektedir. Bu tarih, yerleşim yerinin Neolitik Çanak Çömleksiz A döneminin ilk evresine konumlanmaktadır (Toprak, 2020, s. 205). Göbeklitepe, ilk kez 1963 yılında Chicago Üniversitesi ortaklığında yapılan arkeoloji araştırma projesi kapsamında yüzey araştırmaları esnasında arkeolojik buluntu yeri olarak tespit edilmiştir. Peter Benedict, bu araştırmalar kapsamında 1980 yılında yayınladığı raporunda tespit edilen yerin ise kırmızı toprak tümseklerinden oluşan çukur kompleksini andırdığını vurgulamıştır. Ayrıca tespit edilen yere yakın 2 mezarlığın da tespit edildiği belirtmiştir. Bu araştırmalar kapsamında çekilen hava fotoğrafları sayesinde de Göbeklitepe, 15 metre civarı yükseklikte, 300 metre çapında kırmızı-kahve bir tepe olarak Germuş Dağları üzerinde bir nokta halinde belirgin bir şekilde görülmektedir (Sucu, 2019, s. 79-80). Alandaki sistematik arkeolojik araştırmalar, 1995 yılında başlamıştır. Bu çalışmalar, Şanlıurfa Müzesi ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün ortak projesi kapsamında yürütülmüştür. Kazı çalışmalarının başkanlığını Alman Arkeoloji Enstitüsünden Prof. Dr. Harald Hauptmann üstlenmiştir (Schmidt, 2007, s. 40-41).

Göbeklitepe, 90 dönüm kadar bir alanı kapsamaktadır. Mimari plan aşamasında kazılar sonucunda 3 katmandan oluştuğu tespit edilmiştir. İlk katman, dolgu toprak ve doğal taşlardan oluşmaktadır. 2. ve 3. katmanlar, tapınak buluntularının yer aldığı katmanlardır. Göbeklitepe ve çevresindeki anıtsal yapılar MÖ 8000 civarına kadar kullanılmış ve henüz tespit edilmeyen bir nedenden veya nedenlerden dolayı terk edilmiştir. Muhtemelen terk edilme sürecinde, burada yaşayan insanlar alanı terk ederken bölgeyi özenle kemik ve taş gibi malzemeleri kullanarak kapatmışlardır. Taş ve kemik dolgunun üzeri toprak dolgusu ile örtülmüştür (Sucu, 2019, s. 80).

Göbeklitepe tabakalarının kronolojik sınıflandırması şu şekilde olmaktadır; 1. katman Orta Çağ'a tarihlenmektedir. Tarımsal faaliyetler ve doğal afetler nedeniyle

karmaşık bir dolgu oluşturmaktadır. Göbeklitepe'nin 2. katmanı ise Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B (ÇÇNB) evresine, son katman olan 3. katman ise Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A (ÇÇNA) evresine tarihlenmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik A evresi Göbeklitepe'nin en eski katmanını oluşturmaktadır. 3. katman olan Çanak Çömleksiz Neolitik A evresi mimari olarak, yapı katında büyük anıtsal tek parçadan oluşan 'T' şeklinde dikmeler yer almaktadır. Bu dikmeler bir düzen içinde bir daire oluşturmaktadır. Oluşan bu dairenin orta bölümünde ise daire çizen dikmelerden daha büyük boyutlarda iki dikme birbirine bakacak şekilde konumlanmıştır (Avcı, 2019, s. 67).

3.2.3. Karahan Tepe

Karahan Tepe, Şanlıurfa ili merkezinin yaklaşık 63 km güneydoğusunda, Tektek dağlarının üzerinde yer almaktadır. 1997 yılında ilk kez keşfedilmiştir. İlk arkeolojik kazılar ise 2019 yılında başlamıştır (Yetmen ve Ateş, 2021, s. 123). Yerleşim, yaklaşık olarak 705 metre yüksekliğindeki bir tepenin üzerinde bulunmaktadır. Yerleşimin yer aldığı teras ise yaklaşık 680 metre yüksekliğindedir. Tepenin güney ve batı doğrultuları oldukça sarp ve dik bir yamaçtan oluşmaktadır. Yerleşim alanının bulunduğu bölge, yoğun kayalık bir yapıya sahiptir. Bu nedenle yerleşimin görülen alanı, doğu ve kuzey yamaçlarında yoğunlaşmaktadır (Yetmen ve Ateş, 2021, s. 114).

Karahan Tepe, önemli bir dikilitaş buluntu yerleşim yeridir. Yüzey araştırmalarında bulunan 'T' formulu dikilitaşlar ile tespit edilmektedir. Karahan Tepe yerleşim yerinin bulunduğu alan daha önce tarım arazisi olduğundan bir kısım 'T' formulu dikilitaşlar tahrip edilmiştir. Karahan Tepe'nin bulunduğu alanın tepe kısmında kalan bölgede tarım yapılmadığından dikilitaşlar *in-situ* durumunda bulunmuştur (Çalğan, 2015, s. 114).

Kazılar ilk olarak batı yamacında gerçekleştirilmiştir. En eski evrenin yuvarlak ve oval planlı kamusal yapılar olduğu tespit edilmiştir. Bunların etrafında toplanmış düzensiz barınaklardan oluşan bir yerleşim düzenine sahip olduğu anlaşılmıştır. Özel yapıların, bu alanın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde toplandığı anlaşılmaktadır. AA, AB ve AD olarak adlandırılan bu üç yapıdaki kazı çalışmaları tamamlanmıştır. Bunların birbirine eklenen mekânlardan oluşan bir özel yapı kompleksi olduğu anlaşılmıştır. Yapıların kuzeydoğusunda, bu yapılardan ayrı benzer nitelikte AC yapısı bulunmaktadır. AC yapısının üstten açılarak; ana kayaya oyulmuş olduğu anlaşılmaktadır (Karul vd., 2022, s. 207).

Karahan Tepe de AD yapısı, batıda yaklaşık 4.5 m. yüksekliğinde ana kaya yamacına yerleştirilmiş olan yapının diğer kısımları taş duvarlarla inşa edilmiştir. Duvar örgüsünün bulunduğu bölgede, özellikle güney tarafında iç içe inşa edilmiş en az üç duvar sırası görülmektedir. Yapının yalnızca batı duvarları değil, tabanı da ana kayanın oyulup düzeltilmesiyle oluşturulmuştur. Bilinen diğer çağdaş örneklerinde olduğu gibi, AD yapısının duvarları da dikilitaşlarla bölümlenmiş ve duvarların önlerine kademeli iki sıra seki eklenmiştir. Batı kısmında duvarlar ve dikilitaş gibi sekiler de ana kayadan oyulmuştur. Diğer bölümlerde ise taş levhalar veya devşirme dikilitaşların yatay olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir. Yapının içinde yekpare taştan yapılmış 17 adet dikilitaş bulunmaktadır. Batı duvarındaki altı dikilitaş, duvar gibi ana kayadan şekillendirilmiştir. İki büyük dikilitaş ise mekânın ortasına yerleştirilmiştir. Dikilitaşların tabanın hazırlanırken yüksek bırakılarak oluşturulan küçük kaidelere yerleştirildiği anlaşılmaktadır (Karul vd., 2022, s. 209).

3.2.4. Nevali Çori

Nevali Çori höyüğü, Aşağı Fırat Kurtarma Projesi bünyesinde yapılan kazılar, Heidelberg Üniversitesi ve Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi işbirliği ve müze müdürü Adnan Mısır yönetiminde gerçekleştirilmiştir. İlk kazı, 1983 yılında Prof. Dr. Harald Hauptmann danışmanlığında başlamış ve 1985, 1987, 1989 ve 1991 yılları arasında 7 sezon boyunca devam etmiştir (Hauptmann, 2012, s. 96). Nevali Çori, Atatürk Barajı'nın yapımının bitmesiyle 1992 yılında sular altında kalmıştır. Nevali Çori, Şanlıurfa ilinin Hilvan ilçesine bağlı olan Kantara (Argaç) köyünün aşağı kesimi üzerinde, alanı doğu ve batı olarak ikiye ayıran küçük ama sürekli olarak akan Kantara deresinin diğer yanında yer almaktadır. Fırat nehrinin 3 kilometre güneyinde yer alan Kantara deresi, deniz seviyesinden 490 metre yükseklikte konumlanmaktadır (Hauptmann, 2012, s. 98).

Yüzey araştırmaları sonucunda Neolitik döneme tarihlendiği düşünülmektedir. Nevali çori I olarak adlandırılan alanda çıkarılan mimari kalıntılar, Orta Fırat Bölgesinin Erken Neolitik Dönemi hakkında önemli mimari kalıntılar sunmaktadır. Göbeklitepe ve Karahantepe gibi yerleşimlerde olduğu gibi 'T' biçimli sütunların ilk örneğinin görüldüğü kült yapının bulunuşu önemlidir. 1987 senesinde gerçekleştirilen kazıda, üzerinde kabartma bantlar olan bir dikili taşın, kare planlı bir yapının ortasında

olduğu ve zemininin bir terazzo tabandan oluştuğu anlaşılmaktadır (Başgelen, 2015, s. 34).

3.2.5. Sayburç

Sayburç yerleşimi, Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırma Projesi kapsamında kazılan Neolitik yerleşim alanlarından biridir. Bu yerleşim alanı, Doğu Toros'ların güney etekleri ile geniş düzlüklerin buluştuğu eşik bölgesinde bulunmaktadır. Harran Ovası'nı çevreleyen yüksek platonun batısında yer alır. Fırat Nehri'nin 60 km doğusunda konumlanan bu yerleşim yeri, Şanlıurfa şehir merkezine 19 km mesafede bulunmaktadır. Şanlıurfa ilinin Karaköprü ilçesine bağlı Yoğunburç Köyü'nün Sayburç mahallesinde bulunmaktadır (Özdoğan vd., 2022, s. 307).

2022 yılı kazı çalışmaları, yerleşimin güney kesiminde, konut alanı olarak değerlendirilen bölgede gerçekleştirilmiştir. Birbirine bitişik düzende inşa edilmiş dörtgen, oval ve apsisli planlara sahip yapılar oldukça iyi korunmuş şekilde açığa çıkarılmaya başlamıştır. Birbirine eklenerek gelişen yerleşim geleneği, Sayburç yanı sıra Karahantepe ve Sefertepe gibi yerleşim yerlerinde de gözlenmiştir. Bitişik düzenli yapı geleneğinin bölgede yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir (Özdoğan ve Uludağ, 2023, s. 105).

Sayburç'ta şimdiye kadar bütünüyle açığa çıkarılan tek yapı bir konuttur. Besin hazırlamada kullanılan aletlerle donatılmış ışık alanları ve ocak gibi yapı elemanları, yapının konut işlevini vurgulayan temel unsurlardır. Ocak ve besin hazırlama faaliyetlerinin mekân içine taşınmış olması, hane temelli bir sosyal ve ekonomik yaşamın göstergesi olarak değerlendirilebilir. Mekân içlerindeki olası depolama alanları ise günümüze ulaşmayan malzeme kullanımına bağlanabilir. Bununla birlikte, Sayburç yerleşimindeki çalışmaların henüz başlangıç aşamasında olduğu, bu konudaki bulguların ancak ilerleyen yıllarda ortaya konularak somut değerlendirmelerin yapılabileceği unutulmamalıdır (Özdoğan ve Uludağ, 2023, s. 105).

3.2.6. Sefertepe

Şanlıurfa iline 72 km mesafede, Viranşehir ilçesinde, Eskikale ve Kırbalı Mahalleleri sınırında bulunan Sefertepe, Şanlıurfa'nın doğusunda Viranşehir'in 25 km batı cephesinde yer almaktadır. Karacadağ'a 61 km uzaklıkta bulunan Sefertepe

yerleşim yerine yakın bir su kaynağı bulunmamaktadır (Güldoğan ve Uludağ, 2022, s. 14).

İlk yüzey araştırmasını yapan Prof. Dr. Bahattin Çelik, 2003 senesinde yerleşimi tespit edip envantere eklemiştir. İlk kazı çalışması ise Doç. Dr. Emre Güldoğan'ın bilimsel danışmanlığında ve Şanlıurfa Müzesi Başkanlığında 2021 yılında gerçekleştirilmiştir (Güldoğan ve Uludağ, 2022, s. 15).

Kazıların başlamasıyla beraber ortaya çıkan mimari kalıntılar yapıların dörtgen planlı olduğunu, buluntular ise yapının Çanak Çömleksiz Neolitik dönem B evresine (PPNB) tarihlendiğini göstermektedir. Yapının, Şanlıurfa'da bulunan Göbeklitepe II. tabakasıyla mimari özellik bakımından çağdaş olduğu anlaşılmaktadır. Mimarinin duvar dizilerinin çoğu dörtgen yapıda olurken, iki farklı noktada yuvarlak ve yuvarlak plandan dörtgen plana geçiş gösteren duvar dizileri görülmektedir. Kaçak kazılar sonucunda tahrip olmuş bazı dikilitaşlar ortaya çıkmıştır. Güney cephesinde kaçak kazılar yapılmadığından dikili taşlar günümüze kadar korunarak gelmiştir. Sefertepe'de yapılan arkeozoolojik çalışmalarda, hayvan kemiklerinin çoğunluğunu ceylan, yabani koyun, yabani keçi, kızıl geyik, domuz, yabani sığır, yabani kedi, tavşan, kuş, yabani at, yabani eşek, kirpi ve sıçan gibi türlerin olduğu tespit edilmiştir (Güldoğan ve Uludağ, 2022, s. 14-15).

3.2.7. Gürcütepe

Şanlıurfa il sınırları içinde merkeze 4 km. kadar güneydoğu ucunda bulunan Gürcütepe, Haliliye ilçesi Konaklı'da bulunmaktadır. Harran Ovası'nın kuzeybatısında yer almaktadır. Gürcütepe, Sırrın Çayı ve Karakoyun Deresinin arasına konumlanmaktadır. Bulunduğu konum itibari ile verimli toprakların bulunduğu bir alandır (Erdalkıran vd. 2022, s. 173). Gürcütepe, dört tane fazlasıyla basık ve yayvan biçiminde tepelerden oluşmaktadır. Harran Ovası'na doğru ilerleyen dere yatağı boyunca sıralanan tepeler, doğudan batıya doğru olmak üzere Roma rakamları verilerek isimlendirilmiştir. Gürcütepe I ve Gürcütepe IV alçak olmalarından dolayı arazide güçlüklerle ayırt edilebilmişlerdir. Gürcütepe II ve Gürcütepe III yükseklik bakımından iyi durumda olduğu için fark edilecek kadar iyi durumda olduğu tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalar, her dört höyüğün Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresinin geç dönemlerine ait olduğu tespit edilmiştir (Erdalkıran, vd., 2022, s. 173).

Gürcütepe de ilk olarak Urfa Projesi kapsamında, 1995-1999 yılları arasında araştırma ve kazılar gerçekleştirilmiştir. Kazıyı, Şanlıurfa Müze Müdürü Adnan Mısır ve Heidelberg Üniversitesinden Prof. Dr. Harald Hauptmann bilim danışmanlığında başlatılmıştır. Yüzey araştırmaları sonucunda ilk olarak; üzerinde su deposu bulunan, yeraltı kaynağından ve dereden alınan suyu şehir merkezine ileten boru hattının ve kültürel depozitin takip edildiği su hendeklerinin bulunduğu II numaralı tepede çalışmalar başlamıştır. Çalışmaların başlamasından sonra tespit edilen kuzey yamacındaki alanda, alttaki taş temelli yapıların içine yapılmış Helenistik ve Roma Dönemi mezarları açığa çıkarılmıştır. Bu alanın altında ise iki evre halinde taş temelli, dökme kerpiç duvarları olan yedi adet dikdörtgen yapı tespit edilmiştir. Burada tespit edilen ilk evre, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ mimarisinin olduğu alandır. Mimari özellik bakımından, Çayönü'nde bulunan Geniş odalı yapılar evresi ve Hücre planlı yapılar evresi yapılarına benzerlik göstermektedir (Erdalkıran, vd. 2022, s. 176).

3.2.8. Mezraa Teleilat

Mezraa Teleilat yerleşimi, Şanlıurfa il sınırları içinde bulunan Birecik ilçesinde yer almaktadır. ODTÜ TAÇDAM ve Kargamış baraj yapımı aşamasında keşfedilip kazılmaya başlanan Mezraa Teleilat, 1989 yılında Guillermo Algaze başkanlığında yapılan yüzey araştırması sırasında tespit edilmiştir. 1999-2007 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalında Prof. Dr. Mehmet Özdoğan başkanlığında kazılar yapılmıştır (Karul vd., 2004, s. 58).

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemden Çanak Çömlekli Neolitik Döneme geçiş aşamasını Mezraa Teleilat kazı sonuçları göstermektedir. Kazılar sonucunda ortaya çıkan bu dönemler Evre II Çanak Çömlekli Neolitik, Evre III Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem (PPNB)- Çanak Çömlekli Neolitik (PN) geçiş Evresine, Evre IV ve evre V ise Geç Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB)'ye tarihlenmektedir. Mezraa Teleilat'ta, MÖ 8. bin yılda yerleşim başlamıştır. Yerleşim yerinde yapılan C14 analizlerine göre günümüzden önce 9324 ile 7594 yılları aralığına tarihlenmektedir (Nergiz, 2008, s. 6-7).

Mezraa Teleilat yerleşiminde sistematik arkeolojik kazılar, 1999-2002 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Mezraa Teleilat Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi ile Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin mimari gelişimi ve diğer buluntu grubunun gelişim sürecinin izlendiği yer olmasından dolayı önem arz etmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresine ait IV. ve V. kültür tabakalarında, kısıtlı bir

alandaki kazılar yapılmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresinde mimari, dikdörtgen planlıdır. Bu evrede, Hücre Planlı kerpiç yapılar görülmektedir. Kısmen bazı yerlerde 3 metre yüksekliğinde korunmuş olan duvarların önünde geniş bir hendek bulunmaktadır (Özdoğan, 2007, s. 450).

3.2.9. Akarçay Höyük

Şanlıurfa ili, Birecik ilçesi Akarçay Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Orta Fırat Bölgesi'nde yer alan Akarçay Höyük, 10.000 yıl öncesine tarihlenmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemden Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin iki bin yıl kadar öncesinden iskân edildiği tespit edilmiştir. 1999 yılından devam kazılarda, yerleşimin doğu konisinde Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme ve Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemden, Çanak Çömlekli Neolitik Döneme geçiş sürecine ait kalıntılara rastlanmaktadır. Batı konisinde ise Geçiş süreci ve Çanak Çömlekli Neolitik Döneme ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır (Bozbaş, 2013, s. 178).

İlk olarak, 1992 yılında Birecik ve Kargamış Baraj Gölleri altında kalacak olan alanda yürütülen yüzey araştırması esnasında tespit edilmiştir. Şanlıurfa Müzesi Başkanlığında, 1999 yılında İstanbul Üniversitesi, Barselona Otonom Üniversitesi, Katalonya Arkeoloji müzesi (İspanya) ile Tokyo Kaseigakuin ve Tsukuba Üniversitesi (Japonya) öğretim üyelerinden karma bir ekip tarafından kurtarma kazıları başlatılmıştır. 2002 yılına kadar kazılara kesintisiz bir şekilde devam edilirken, daha sonrasında 2005-2006 ve 2008 yıllarında kazılar yapılmıştır (Bozbaş, 2013, s. 125).

Kazılar sonucunda ortaya çıkan mimari kalıntı malzemelerinin, kireçtaşı ve kerpiç olduğu tespit edilmiştir. Akarçay Höyük, Orta Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem de mimari plan olarak, ızgara planlı yapılar ile tek odalı yapıların plan tiplerine sahiptir. Geç Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem de ise, hücre planlı yapılar ortaya çıkmaktadır. Çanak Çömlekli Neolitik Dönemde bu planın çok değişikliğe uğramadan devam ettiği gözlemlenmektedir. Batı bölümündeki Çanak Çömlekli Neolitik Dönemdeki yapılarda ise çok odalı, taş temel üzerine kerpiç duvarlı yapıların olduğu tespit edilmiştir. Günlük işler için ise avlu benzeri açık alanlar kullanılmıştır (Bozbaş, 2009, s. 34-35-36).

3.2.10. Taşlı Tepe

Şanlıurfa il sınırları içinde, Siverek ilçesine bağlı Başbük köyünün yaklaşık 1 km. kuzeyinde yer almaktadır. İlk kez 2011 yılında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda keşfedilmiştir. Tespit edilen yerleşimin deniz seviyesi yüksekliği 740 metre olup 12 dekarlık bir alana sahiptir. Taşlı Tepe, üç tarafı yüksek platolarla çevrelenmiştir. Güney ve batı alanları yer yer düz bir yapıya sahiptir. Şanlıurfa il sınırları içinde bulunan Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimlerinde olduğu gibi ana kayaya oyulmuş yapılar bulunmaktadır. Henüz kazı çalışmaları başlamadığından mimarisi hakkında yayınlanmış bilgi mevcut değildir (Çelik vd., 2011, s. 226).

4. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA NEOLİTİK DÖNEM HAYVAN BETİMLEMELERİ

Neolitik Dönemde maddi kültürün yanı sıra bu dönem içinde gelişen manevi ve simgesel olgular toprağa yerleşme, mekân kullanımı, mimari teknikler, sosyal yapı, nüfusun artışı, dinsel ve sanatsal boyutlarda ele alınabilecek konular üzerinde son yıllarda yeni bulgular ortaya çıkmıştır. İnsanlığın kendi kimliğini kavramaya başlamasıyla beraber, ölümden sonrası ile ilgili durumun farkına varmıştır. Bu nedenle ölü gömme geleneği ve inanç sistemi gelişmiştir. Ölü gömme geleneğine bağlı olarak gelişen ritüeller için tasarlanan, dikili taş, heykel, resim, taş kaplar, kişisel eşyalar gibi maddi kalıntılar bu düşünceyi doğrular niteliktedir (Öztürk ve Şimşek, 2019, s. 17-18).

Neolitik Dönemde yaşayan insanların hayatta kalmak için büyük mücadele ettiği görüşü mevcuttur. Devam eden kazılar ve araştırmalar sonucunda, yerleşim yerlerinde bulunan kutsal alan olarak düşünülen yerler, kamu yapıları, heykel ve süs eşyası grubunun bulunması Neolitik Dönem kavramını yeniden şekillendirmektedir. Bunun yanında tarım faaliyetlerinden sonra yerleşik hayata geçildiği düşüncesi ve yorumu Göbeklitepe'nin keşfi ile değişmeye başlamıştır. Aynı zamanda çağdaşı olan ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Körtik Tepe, Gusir Höyük, Boncuklu Tarla, Hasankeyf Höyük gibi yerleşim yerlerinde hayvan evcilleştirmesinin olmadığı ve tarım faaliyetlerinin yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu yerleşim yerleri için Neolitik Dönem için yeni tanımların yapılması gerekmektedir. Yapılan kazılarda saptanan bulgular sonucunda, beslenmenin sadece avcılığa dayandığı, bazı yerleşim yerlerinde ise avcılık, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin bir arada devam ettiği tespit edilmiştir (İpek vd., 2024, s.35).

4.1. Yukarı Dicle Havzası

Bu bölümde, tezin ana konusu olan hayvan betimlemelerinin Yukarı Dicle Havzası'ndaki Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlenen yerleşimlerin maddi kalıntıları üzerindeki hayvan betimlemeleri olan, taş kaplar, boncuklar, taş dikmeler, havaneli ve bilek taşları, boğa başları, kemik spatulalar, heykeller, taş plakalar, figürünler, kabartmalar, totemler ve hayvan başları başlıkları altında anlatılacaktır.

4.1.1. Taş kaplar

Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin karakteristik bulgularından biri olan taş kapların, oyma kesme ve aşındırma tekniği kullanılarak şekillendirildikleri belirlenmiştir. Bu teknikler için taş çeşitleri arasında şekil verilecek olan taş malzemesinden daha sert olan obsidiyen ve çakmaktaşı kullanılmıştır. Bu teknikleri kullandıklarını, taş kaplar üzerindeki yatay şekilde aşındırılmış ya da koparılmış parçalardan söylemek mümkündür. Taş kapların yapımında genel olarak, klorit kullanılmıştır çünkü kloritin daha kolay şekil almasından kaynaklanmaktadır. Obsidyen ve çakmaktaşı gibi sert taşlar yardımıyla da klorit taşına kolay şekil verilmektedir.

Dış hatlarda, çakmak taşı ya da obsidyen taşı kabın dış yüzeyine vurup parçalar kopararak şekil alması sağlanmaktadır. Taş kapların aşınmış yüzeyine bakıp bunu söylemek mümkündür. İç kısmının obsidyen yardımıyla sürterek boşaltılmasından dolayı bu tekniğe de sürtme taş tekniği denmektedir. Zaman içinde taş kaplar üzerinde daha sanatsal ve estetik formda, bezemeli, figürlü ve bir hikâyeyi anlatan kompozisyon oluşturan bezemeler görülmektedir (Sığın, 2008, s. 23).

İnsanoğlu, zihinsel ve el becerisine sahip olup, bunu da zamanla geliştirebilen bir varlıktır. Bu doğrultuda ilk yapı malzemesi, etrafında olan çalı, ahşap, toprak ve taştır. İnsanlar zamanla bu deneyimini geliştirip farklı şekillere ve formlara dönüştürmüşlerdir (Akman, 2003, s. 31).

Taş kapların Neolitik Dönemde, günlük ihtiyaçlar dışında dinsel ve ölü armağanı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Zaman içinde estetik ve sanatsal bir yapıda yapılmaya başlandığı görülmektedir (Yalçın, 2011, s. 31). Buna örnek olarak Körtik Tepe de yerleşik hayata geçilmesinden sonra giderek gelişen sosyo-kültürel gelişme aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Mezarların farklı nitelikte ölü armağanları içermesi, bazı mezarlarda bezemeli taş kapların oluşu, toplum içinde farklı nitelikte önemsenen kişilerin olduğunu göstermektedir. Sade ve özensiz olan taş kapların bulunduğu mezarların ise daha alt sınıfa sahip olduğu ileri sürülmektedir. Bu durum eşitliğin olmayışını ve toplumsal bir sınıfın oluşmaya başladığını göstermektedir (Öztürk ve Şimşek, 2019, s. 18).

Neolitik Dönem taş kaplarında bezemesiz kapların kalın cidarlı yapıldığı tespit edilmiştir (Sığın, 2008, s. 31). Taş kapların genel olarak hemen hemen hepsinde tek ya da çift olarak birbirine bakan delikler bulunmaktadır. Bu deliklerin açılmasının nedeni kapları asmak veya ağzını kapatmak olabilir. Bezemesiz taş kap örneklerine baktığımızda, Körtik Tepe buluntularında günlük kullanım için kullanılan taş kaplar,

sade ve kalın cidarlıdır (Gündem ve Dağlı, 2018, s. 2918). Körtik Tepe’de taş kap gelişiminde, bezemesiz kaplar bezemelilerin temelini oluşturmaktadır (Ercan ve Çelik, 2013, s. 16).

Bezemeli taş kapların, genellikle tören veya ritüel gibi özel anlar için yapıldığı muhtemeldir. Genellikle ölü gömme armağanları olarak mezar buluntularında karşımıza çıkmaktadır.

Körtik Tepe buluntuları ise ayrı bir öneme sahiptir. Bazı mezarlarda bulunan ölü armağanları zengin bir arşiv oluşturmaktadır (Özkaya ve Çahin, 2019, s. 20). Bezemeli betimlemeler içeren taş kaplar genel olarak ölü gömme ritüelleri için yapılmıştır. Neolitik Dönem içinde gelişen sanatsal ve estetik kaygısı gündelik kullanım için bezemeli örnekler de ortaya koymuştur (Sığın, 2008, s. 31). Bezemeli kaplar genel olarak kazıma tekniği ya da kabartma tekniği ile yapılmaktadır. Bazen de bu iki teknik birlikte kullanılarak tek bir taş kap üzerinde görülmektedir. Bezemeli taş kap yapımında genel olarak daha kolay şekil almasından dolayı kireçtaşı, klorit ve su mermeri kullanılmaktadır (Ercan ve Çelik, 2013, s. 15).

Genel olarak taş kaplar, üzerinde hayvan motiflerinin yapılmıştır. Halan Çemi’de ele geçen örneğin dış yüzeyi iyi parlatılmış olup, ağız kısmında kırık parçalar vardır. Sağlam olan parçada bir şerit boyunca geometrik dalgalar vardır. Taş kabın gövde bölümünde ise etrafını zar şekilde saran hayvan betimlemeleri yer almaktadır. Bu betimlemede dört ayaklı hayvanlar tasvir edilmektedir (Sığın, 2008, s. 51), (Şekil 4.1).

Hayvan betimlemeleri soyut ve anlaşılır bir şekilde resmedilmektedir. İnsanlar sosyal veya kültürel paylaşımı sağlamak için, toplumun sosyal kimliğini oluşturan genellikle törensel eylemler yoluyla ritüeller yapmaktadır (Benz ve Bauer, 2015, s. 14). Körtik Tepe kazılarında bulunan iki taş kap üzerinde zikzak geometrik figürle yılan betimlenmiştir. Bu iki kabın üzerindeki yılanlar taş kabın tabanından ağzına doğru hareket eder şekilde tasvir edilmektedir. Taş kap parçası üzerindeki betimlemeler bir ritüeli canlandırmaktadır (Benz ve Bauer, 2013, s. 59-60).

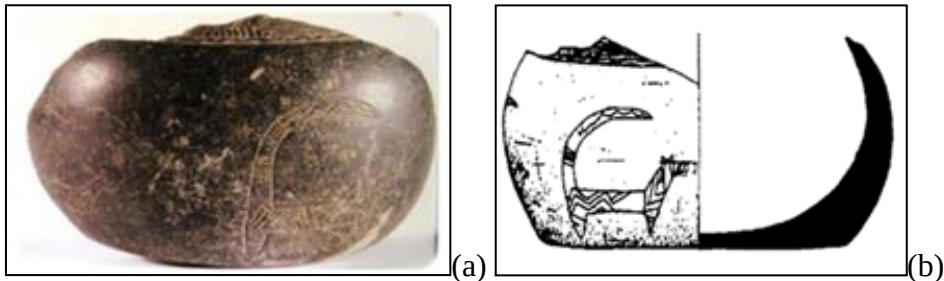
Bu kaplarda zikzak bir şekilde hareket eden yılanlar, eş merkezli iç içe geçmiş daireler ve insan betimleri yer alır. Buradaki insan betimlemeleri bir şaman görüntüsünü yansıtmaktadır. Kloritten yapılmış çanak formlu taş kap üzerinde kuş ve yılan motiflerinin işlendiği bir kompozisyon bulunmaktadır. Yılan tasviri geometrik çizgilerle verilmiş zikzak çizer gibi hareket halindedir. Yine bu kap üzerinde de iki eş merkezli daireler bulunmaktadır (Benz ve Bauer, 2015, s. 15-16). Bu üç taş kap, figür olarak birbirine benzese de farklı noktaları da bulunmaktadır. Belki de burada şaman bir hastalığın şifası ya da arabuluculuk

yaparak kişiler ve doğa arasında manevi bir güç olmakta, diğer dünyaya yolculuk yaparak ruhlarla bağlantı kurmaktadır. Her iki taş kap örneğinde eş merkezli daireler, bu daireler ise muhtemelen güneşi ve ayı temsil etmektedir. Yılan motifi yer altını, kuşlar ise gökyüzünü insan motifli şaman bu iki dünya arasında bağlantı kuran yeryüzü konumundadır (Benz ve Bauer, 2013, s. 59-60), (Şekil 4.2 ve Şekil 4.3).

Ritüellerin kökeni doğayı taklit etmekle başlamaktadır. Körtik Tepe kazıları ve Mardin Müzesi tarafından satın alınan bu kaplarda benzer temaların işlenmesi bunun rastgele yapılmadığı bir ritüeli canlandırdığına işaret etmektedir. Süslemeler bölge genelinde yakın kültürel ilişkiler kurulduğunu göstermektedir.

Mardin Müzesi tarafından 2010 yılında satın alınmış bezemeli bir kompozisyon oluşturan taş kabın, kloritten yapıldığı düşünülmektedir (Şekil 4.4). Üzerindeki betimleme ile bir şaman ritüelini andırmaktadır. Taş kap pürüzsüz bir yüzeye sahip olup, ağız kenarlarında ikişer paralel delikler açılmıştır. Silindirik formda olup ufak bir parçası dışında sağlamdır.

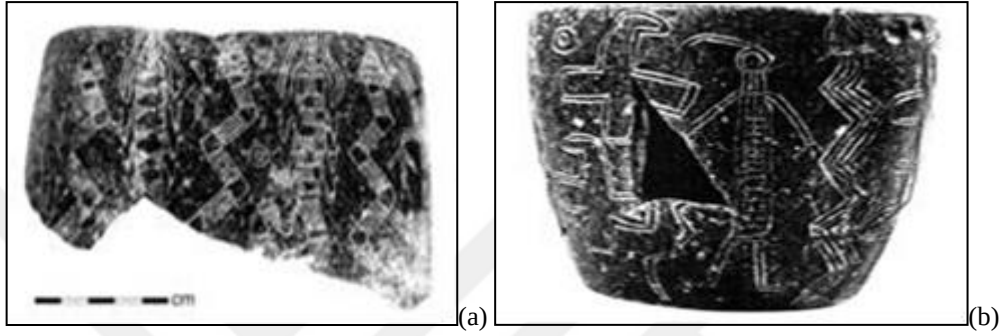
Ağız kısımları çift sıra bant ile çevrili olup bu bant içini geometrik motifler doldurmaktadır. Taş kap üzerindeki sahne akışı soldan sağa doğru hareket etmektedir. A şemasında yer alan yüzen ya da uçan figür betiminde, antenleri olan bütün vücudu geometrik formda yapılmış kuyruklu bir antropomorfik hayvan yer almaktadır (şaman). İkinci sahnede birbiri içine geçen daireler (güneş ve ay), bunları takip eden altı iç içe baklava diliminden oluşan iki dikey paralel sıra (yılan) ile ardından tekrar yüzen ya da uçan antropomorfik bir figür (şaman) gelmektedir. Yine bunu takip eden altı iç içe geçen baklava diliminden dikey olarak paralel iki sıra (yılan) ile F harfi şeklinde şematik bir şekil dikey olarak paralel üç sırayı takip etmektedir (kuş) (Gündem ve Erdoğan, 2018, s. 56-57). Taş kap üzerinde kendini tekrarlayan betimlemeler bir ritüelin canlandırıldığını düşündürmektedir (Benz ve Bauer, 2015, s. 4-5).

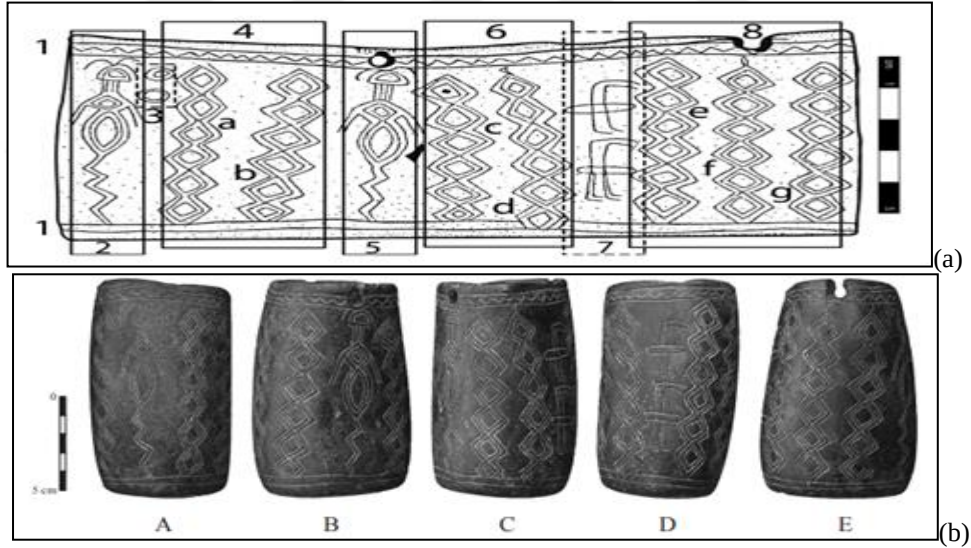
Şekil 4.1. Hallan Çemi taş kap, kedigil ailesi hayvan betimlemesi (Yalçın, 2011, Levha 2b)

Şekil 4.2. Körtik Tepe dağ keçisi hayvan betimlemeleri (Özkaya vd. 2013, s. 5; Gündem, 2024)

Şekil 4.3. Körtik Tepe sürüngen hayvan betimlemeli taş kap (Benz ve Bauer, 2013, Fig. 4-3)

Şekil 4.4. Mardin Müzesi tarafından alınan ritüel betimlemeli taş kap (Gündem ve Erdoğan, 2018)

4.1.2. Boncuklar

Boncuk kullanımının Tarih öncesi çağlar'a ait arkeolojik kazı çalışmalarında bireysel dekoratif objeler olarak tanımlanan buluntular, o dönemde yaşamış toplumların sosyal ve teknolojik repertuarını anlamak ve öğrenmek için önemli kanıtlar sunmaktadır. Üst Paleolitik Dönem'den itibaren başta deniz kabukları olmak üzere avcı

toplayıcı gruplar arasında artan bir takı ve süs eşyası kullanımını ve materyal çeşitliliğinin oluşumunu görmek mümkündür (Arda, 2019, s. 439).

Arkeolojik kazılar sonucu çıkan boncuk ve süs eşyaları giderek ilgi çekmeye başlamış ve o dönem insanların teknolojik ve sosyal yapılarını anlamak için iyi bir araç olmaya başlamıştır. Bundan dolayı boncuk, ilk olarak 1920 yılında Horace Beck tarafından detaylı sınıflandırılarak ve gruplara ayrılarak boncuk teknolojisi oluşturulmuştur.

Daha sonra Bar Yosef Mayer Levant Bölgesi Neolitik 'inde bulunmuş olan boncuklar için bir tipoloji önermiştir. Ancak formların tanımlanmalarının ve karşılaştırmalarının aynı yerleşme içinde dahi çok zor olduğunu araştırmalar göstermektedir. Bölgesel boncuk tipolojisi yapmak için bir genelleme yapmak gerekmektedir. Bu genellemede boncukları yapan kişilerin ne yapmak veya nasıl şekil vermek istedikleri konusunu çok iyi ifade etmeyebileceği gibi önemli türlerin tipolojik sınıflamalara girmesini de engelleyebilmektedir (Baysal, 2015, s. 11).

Erken Neolitik Dönem'den itibaren taş boncuk kullanımına rastlanmaktadır. Bu dönem içinde boncuk ve bilezik kullanımının yanı sıra kırılan boncukların ve bileziklerin perdahlanarak ya da tekrar delinerek kullanıldığı görülmektedir. Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan Körtik Tepe yerleşiminde çok sayıda boncuk tespit edilmiştir. Körtik Tepe yerleşiminde genel olarak disk formunda taş boncuklar yoğunluktadır. Henüz bu yerleşmede yayınlanan hayvan betimlemeli boncuk türü bulunmamaktadır. Yukarı Dicle Havzasında yer alan diğer bir yerleşim yeri olan Çayönü Höyüğü'nde bir tane iki delik açılmış hayvan betimlemeli taş boncuk tespit edilmiştir (Arda, 2019, s. 445).

Çayönü Höyükte ölü gömme hediyesi olarak bulunan taş boncuk, dört ayaklı bir hayvan betimlemesi içermektedir (Azarak, 2023, S. 45) (Şekil 4.5).

Şekil 4.5. Çayönü hayvan betimlemeli taş boncuk (Azarak, 2023:Resim 5a).

Mezar buluntusu olarak Boncuklu Tarla yerleşiminde ele geçen dekoratif objelerin büyük çoğunluğunu boncuklar oluşturmaktadır. I. ve II. Tabakalarda yoğun bir şekilde ele geçen boncukların Serpantin, kireçtaşı, klorit, kumtaşı, kemik, obsidiyen, malakit ve değişik çay taşlarından yapıldığı anlaşılmaktadır. Boncuklar içerisinde hayvan formlu boncuklar öne çıkmaktadır. Hayvan formlu olan boncuklar, boğa başı, geyik, leopar, yaban keçisi, yılan, akrep ve kuş şeklinde olup kuşlardan biri baykuş olarak tanımlanmıştır (Kodaş, 2021) (Şekil 4.6), (Şekil 4.7), (Şekil 4.8).

Şekil 4.6. Boncuklu Tarla'da bulunan atgillere ait baş ve yılan betimlemeli boncuk (İpek ve Çiftçi, 2020, Ek 3).

Şekil 4.7. Boncuklu Tarla baykuş betimlemeli boncuk (Boncuklu Tarla, 2024a)

Şekil 4.8. Boncuklu Tarla hayvan betimlemeli boncuklar (Boncuklu Tarla, 2023)

4.1.3. Taş dikmeler

Yukarı Dicle Havzasında kazılar sonucu ortaya çıkan dikilitaş geleneğine bakıldığında, bunların taşıma unsuru olmasının yanında tapınım alanların bir parçası olduğu tespit edilmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşmelerinde Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan dikilitaş örneklerinin bezemesiz olduğu tespit edilmiştir (Bingöl, 2021, s. 31).

Form ve biçim bakımından Yukarı Dicle Havzası yerleşimlerinde, Gusir Höyük, Çayönü, Hasankeyf Höyük ve Boncuklu Tarla yerleşim yerlerinde kazılar sonucunda ortaya çıkan dikilitaşların hepsi 'I' formunda olmaktadır. 'T' formulu dikilitaş geleneği devam eden kazılarda henüz tespit edilememiştir (Bingöl, 2021, s 31).

Yukarı Dicle Havzası'ndaki dikilitaş geleneğinde boyut ve uzunluk genel olarak 1.5.-3 metre arasında değişkenlik göstermektedir. Hasankeyf Höyük kazılarında çıkan dikilitaşın da baş kısımlarının kırık olmasından dolayı yüksekliği bilinmemektedir. Gusir Höyük ve Boncuklu Tarla höyüklerinde çıkan dikilitaşlar da ise 1.5. metre yüksekliğe sahiptir. Çayönü yerleşiminin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B tabakasında Kafataslı Yapı (BM2a), Saltaşlı Yapı, Terazzo Yapıları ve Meydan'da (Plaza) bütünlenebilir ve sağlam bulunan dikilitaşlar boyut ve yükseklik olarak 1.5.-2.80 metre arasında değişkenlik gösteren yükseklikleri olduğu tespit edilmiştir (Bingöl, 2021, s. 31).

4.1.4. Havaneli ve biley taşları

Havanelleri ile biley taşları kullanım amaçlarından dolayı öğütmetaşı olarak değerlendirilmektedir. Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan havaneli ve biley taşları, tahılların öğütülme ve dövülmesi işlemlerinin yapılmasını sağlamaktadır. Genel olarak sürtmetaş aletler üzerindeki araştırmalar biçimsel yaklaşımlarla sınırlanmaktadır. (Güldoğan, 2011, s. 41). Bu eşyalar günlük yaşamın önemli bir parçası olsa da Yukarı Dicle Havzası'ndaki Körtik Tepe'de mezarlarda ölü armağanı olarak ortaya çıkmaktadır (Sırlan, 2019, s 51). Hallan Çemi de bulunan havaneli ve biley taşlarının baş kısımlarında (proximal bölgesinde) bulunana zoomorfik betimlemeler, muhtemelen koyun ve keçi olduğu düşünülmektedir. (Şekil 4.9), (Şekil 4.11). Yine Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan Körtik Tepe yerleşim yerinde ve Gusir Höyük yerleşim yerlerinde ölü armağanı olarak bulunan havanellerinde de Hallan Çemi benzeri biçimde betimleme bulunmaktadır (Şekil 4.10).

Şekil 4.9. Hallan Çemi havaneli (Baş vd., 2017)

Şekil 4.10. Gusir Höyük havaneli (Baş vd., 2017)

Şekil 4.11. Hallan Çemi zoomorfik havaneli (Baş vd., 2017)

4.1.5. Boğa başları

İnsanların yerleşik hayata geçişlerinden sonra evcilleştirmeye başladıkları yabani boğanın tasvirlerinin ilk örnekleri Üst Paleolitik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Yabani boğa, yabani keçi ve yabani koyun gibi hayvanlar başlangıçta insanların kırmızı et ihtiyaçları doğrultusunda avlanmışlar ve evcilleştirme sonrası bu türlerden boğa hem besin kaynağı, hem de yük taşıma ve binek hayvanı olarak değerlendirilmiştir (Yücel, 2017, s.152).

Son arkeolojik keşifler ve yeni perspektifler, insan kültüründe ve doğasında, sembolik düşünce biçiminin ve kutsalla bağlantılı yaşam tarzının ne kadar etkili olduğunu göstermekte olup, bu eski yorumların yeniden değerlendirilmesine neden olmaktadır (Özdöl, 2011, s. 175).

Yukarı Dicle Havzası'nda boğa başları stilize olarak betimlenmektedir. Boğa başları bazı kaynaklarda ritüel boynuzlar olarak da geçmektedir. İki ucu uzatılmış orta kısmı derinleştirilmiş bir form çizmektedir. Bu boğa başları ya da ritüel boynuzları Hasankeyf Höyük (Şekil 4.12), Gusir Höyük (Şekil 4.13) ve Hallan Çemi'de yapılan kazılar sonucunda tespit edilmiştir (Şekil 4.14).

Şekil 4.12. Hasankeyf Höyük boğa boynuzları (Baş vd., 2017)

Şekil 4.13. Gusir Höyük boğa boynuzları (Baş vd., 2017)

Şekil 4.14. Hallan Çemi boğa boynuzları (Baş vd., 2017)

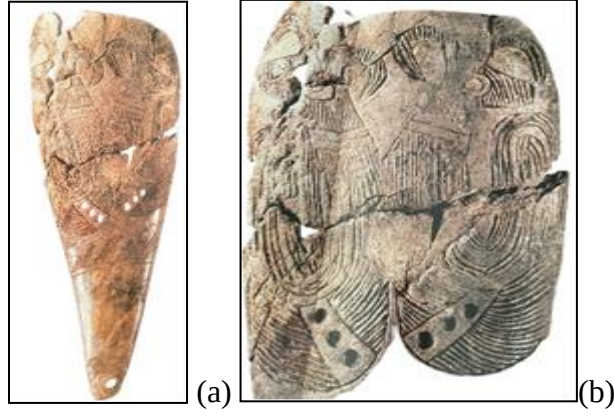
4.1.6. Kemik spatulalar ve plaklar

Son yıllarda yapılan çalışmalar sonucunda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin de içinde yer aldığı Kuzey Mezopotamya'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimlerinin sayısının arttığı ve bu döneme ait sanat eserleri hakkında yeni verilerin elde edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yapılan araştırmalarda, buluntular genellikle sembolizm ve ritüel kavramları etrafında şekillenen sosyokültürel öneriler üzerinden yorumlanmaktadır. Yakındoğu'nun neolitikleşme sürecinde, sembolik ve ikonografik bağlamda önem arz eden buluntular arasında, özellikle insan figürinleri, insan heykelleri, hayvan figürinleri, hayvan heykelleri, figürlü taş eserler, taş vazolar, duvar boyamaları, kabartmaları, kazıma tekniğiyle yapılan çalışmaları ve taş dikmeler yer almaktadır.

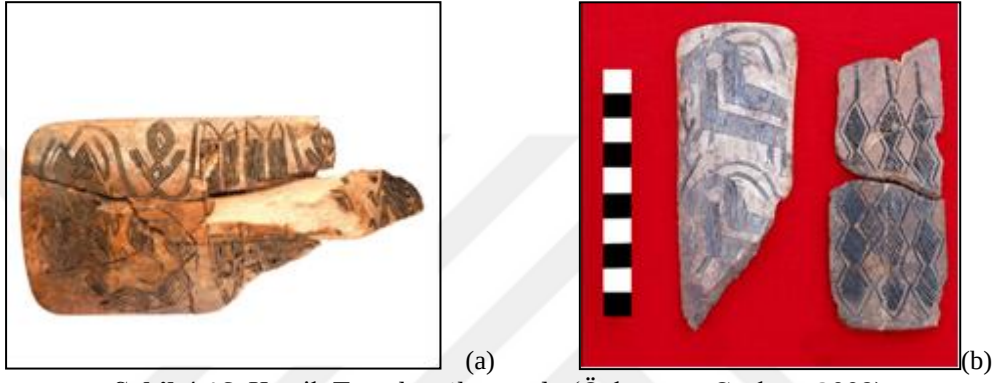
Bu konudaki araştırmalarda, yerleşik hayata geçişle birlikte Çanak Çömleksiz Neolitik A Dönemi'nde yapılmaya ve üretilmeye başlanan kemik plak ve spatulalar üzerine yapılan çalışmalar daha arka planda kalmakla birlikte, bu objelerin görsel ve bölgesel çeşitlilikleri nedeniyle ayrı bir önem taşıdığı belirtilmektedir (Kodaş vd., 2019, s 1).

Yakındoğu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşim yerlerinde bulunan kemik plakalara bakıldığında dört ayrı gruba ayrılabilen form görülmektedir. Genel olarak tespit edilen plaklara bakıldığında hammadde olarak kireçtaşı, klorit, serpantin, kumtaşı, mermer ve kemik üzerinde farklı teknik ve betimlemelere rastlanmaktadır. Bu dönem içinde görülen kemik plakalara bakıldığında dört ayrı tipolojik form görülmektedir. Bunlar boya bezemeliler, çizili-delgi bezemeliler, yılan formlular ve sade olarak form ve betimlenen eserler olmaktadır.

Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan Hasankeyf Höyük'te bulunan dağ keçisi hayvan betimlemeli eserler sadece bu bölgede görülmektedir (Şekil 4.15). Körtik Tepe yerleşim yerinde boya bezemeli bulunan dağ keçisi hayvan betimlemeli eserler sadece bu bölgede mevcuttur (Şekil 4.16).

Şekil 4.15. Hasanköy Höyük dağ keçisi betimlemeli kemik (Baş vd., 2017)

Şekil 4.16. Körtik Tepe kemik spatula (Özkaya ve Coşkun, 2009)

Hallan Çemi’de bulunan eser ise, yılan formunda olup üzerine boya ya da çizi bezeme yapılmadan doğrudan kemik parçasının kendisine yılan formu verilmiş olarak görülmektedir (Şekil 4.17).

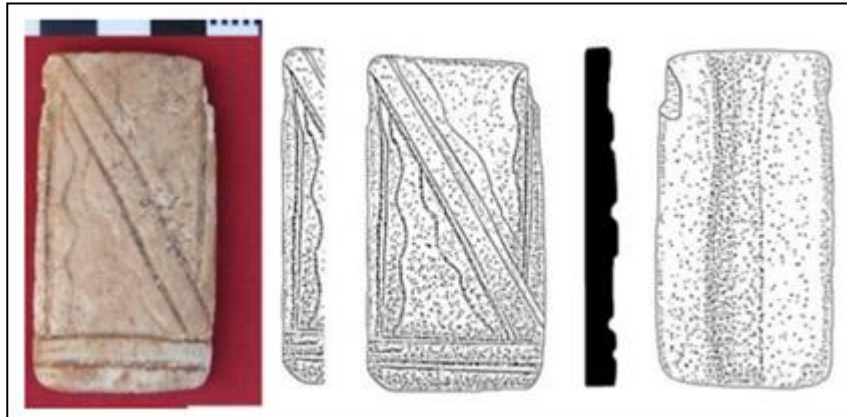
Şekil 4.17. Hallan Çemi yılan betimlemeli kemik (Baş vd., 2017)

Boncuklu Tarla'da 2012 yılında yapılan kazılarda bulunan yılan betimlemeli kemik plak tespit edilmiştir. Kemik plak kazıma yöntemi ile yapılmış olup üzerinde bir yılan betimlemesi ve yatay çizgi betimi görülmektedir. Yatay çizginin üst kısmında bulunan delik kolye ucu olarak kullanılmış olduğu olasılığını doğurmaktadır (Kodaş vd., 2019, s. 4) (Şekil 4.18).

Şekil 4.18. Boncuklu Tarla yılan betimlemeli kemik plak (Kodaş vd., 2019, Şekil 6)

Boncuklu Tarla'da yine 2012 yılında yapılan kazılarda tespit edilen dikdörtgen formlu kemik plak bulunmaktadır. Kemik plak Boncuklu Tarla Erken Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresi tabakasında tespit edilmiştir. Dikdörtgen formlu kemik plak 6 cm uzunluğunda 3,2 cm genişliğinde ve 0,6 cm kalınlığında ölçülere sahip olmaktadır. Dikdörtgen formlu olan kemik plak bezemesine bakıldığında kemik plağı ortadan iki bölüme ayıran yatay iki çizgi bulunmaktadır. Yatay çizgilerin ayırdığı iki alanda her iki bölme içinde ikişer tane toplamda dört tane yılan betimlemesi olduğu görülmektedir (Kodaş vd., 2019, s. 4) (Şekil 4.19).

Şekil 4.19. Boncuklu Tarla kazıma formlu dört yılan betimlemesi (Kodaş vd., 2019, Şekil 7).

4.1.7. Taş plakalar

Taş plakalar kullanım ve bezeme formlarına göre olasılıkla, yaygın üretimlerinin yanı sıra, büyük ihtimalle ritüel amaçlı ve tamamen ölümlere adanan özel buluntular olduğu tespit edilmiştir. Biçimsel ve form özelliklerinden dolayı pratik bir kullanım amacına yönelik olarak üretilmedikleri tespit edilen bu buluntu grubu, yüzeylerinde kazıma ya da alçak kabartma bezekler içermektedirler (Özkaya vd., 2013, s. 17-18).

Körtik Tepe yerleşim yerinde ortaya çıkan taş plakalar üzerindeki betimlemeler yerleşim yerine özgü bir form sergilemektedir. Çağdaşı hiçbir merkezde benzeri bulunmayan bu olağandışı buluntular üzerinde işlenmiş bir insan ve stlize bir akrep betimlemesi dışında, neyin tasvir edildiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Şimdiye kadar görülmeyen özgün bir biçimde işlenmiş figürlerin, larva halindeki böcek tasvirine benzediği düşünülmektedir. Klorit taş parçacıklarından oluşan bu buluntu grubunun tamamı, mezarlarda ölü hediyesi olarak tespit edilmiştir. Yüzeylerine kabartma ve kazıma yöntemleriyle yapılmış figürler, geyik olduğu anlaşılan biri dışında, temel özellikleriyle birbirine benzemekle birlikte, detaylarda bazı farklılıklar olduğu anlaşılan tanımsız yaratıklardan oluşmaktadır.

Taş plakalar içinde birinde bir kısmında sağa, diğerlerinde sola doğru yönelmiş başları, akıcı bir kavisle şekillendirilmiş böceğe benzeyen kıvrık gövdeleri, sarkık verilmiş boynuz, anten ya da kulağa benzeyen uzuvlarıyla kabartma tekniği kullanılarak biçimlendirilmiştir. Taş plakaların diğer detayları ise kazıma yöntemi ile yapılmaktadır. Baş bölgesi, gözleri, belirgin yüz hatları, gövde ile uyumlu şekilde verilmiş ayak benzeri uzuvları ve omuz kısımlarındaki iç içe geçmiş dairelerle tanımlanan bu taş plakalar, abartılı olarak betimlenmesinden dolayı belirsizlikler bulunmaktadır. Baş bölgesi ile daha çok köpek ya da keçiye benzeyen figürlerin gövde yapıları ve omuz kısımlarına işlenmiş iç içe dairelerin bu türdeki tanımlamayı güçleştirdiği belirtilmektedir.

Baş tarafında yer alan kıvrık uzantılar anten, gövde kısmında bulunanlar ise kanat olarak yorumlandığında, bu figürleri arı benzeri böcekler olarak nitelendirmek mümkün olacaktır. Farklı buluntu türleri üzerine işlenmiş hayvan figürleri ve fantastik yaratıkların Körtik Tepe yerleşim yerinde bulunan eserler arasında yer almaktadır (Özkaya vd., 2013, s. 18), (Şekil 4.20), (Şekil 4.21).

Şekil 4.20. Körtik Tepe kedigil ailesi (Özkaya ve Coşkun, 2009)

Şekil 4.21. Körtik Tepe kedigil betimlemeli taş plak eserler (Özkaya ve Coşkun, 2009)

Yukarı Dicle Havzası yerleşim yerlerinde çok karşılaşılan buluntu grubu olan bezekli taş plaklar mevcuttur. Bunlardan biri olan Gusir Höyük yerleşim yerinde görülen kırık bir taş plak üzerinde Körtik Tepe yerleşimindeki taş plaklarla benzerlik gösteren eser tespit edilmiştir. Tam olarak neyi betimlediği anlaşılamazsa da bunun bir hayvan tasviri olduğu görüşü hakimdir (Karul ve Özdoğan, 2019, s. 34) (Şekil 4.22).

Şekil 4.22. Gusir Höyük hayvan betimlemeli taş plak (Baş vd., 2017)

4.1.8. Figürinler

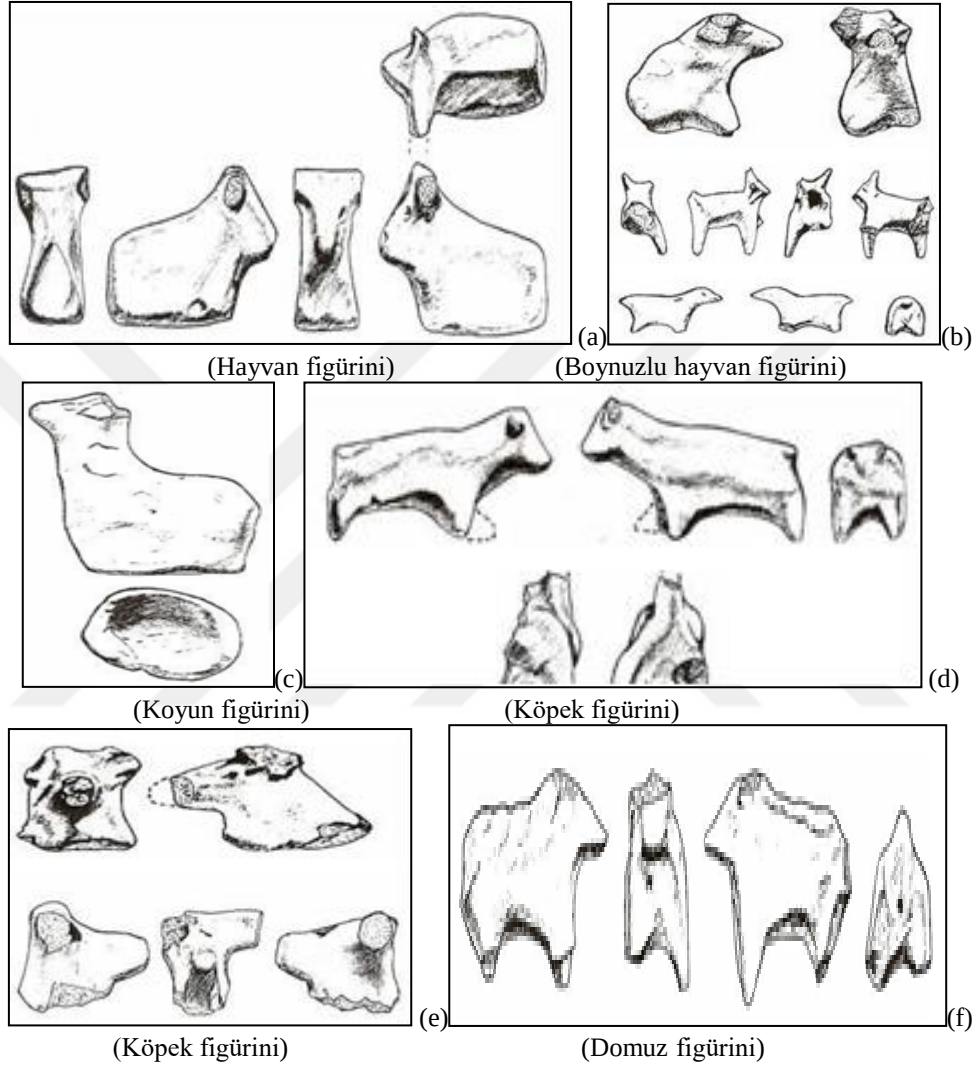
Figürinler insan, hayvan, melez formlar, geometrik şekiller olarak ayrılabilir. Figürinlerin yapım malzemeleri, doğal malzeme olarak, kil, taş, kemik, fildişi, ahşap, kabuk iken işlenebilen malzeme olarak ise metaldir. Figürinin önemi, kültürel değer, arkeolojik önem ve sanatsal ifade aracı olarak arkeolojik çalışmalar için önem arz etmektedir (Vurdu, 2024, s. 379).

Figürinlerin yorumlanması ve tarihsel bağlam olarak, ideolojik akımlar, entelektüel eğilimler ve bilimsel gelişmenin yanında sembolik bir anlam ifade etmektedir. Figürinlerin işlevlerine dair genel çerçeve, ritüel ve dini işler, sosyal ve kültürel roller, ekonomik ve ticari boyutlar olarak yorumlanabilmektedir. Bu bağlamda arkeologlar figürinler konusunda iki farklı görüş sergilemektedir. İlk görüş ve yorum, figürinlerin dini ve inanç merkezli bir düşünceden hareketle yapıldığıdır. Diğer görüş ve yorum ise, figürinleri bireyler ve topluluklar arasındaki sosyal ilişkilerde aracı olarak gören yaklaşımdır (Vurdu, 2024, s. 379-380).

Pişmiş topraktan yapılan hayvan figürinlerinin tarih öncesi Yakın Doğu'daki keşfi oldukça eskiye dayanmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kilden yapılmış koyun figürinlerinin en erken örneği, Çayönü'nde Geniş Odalı Yapılar Evresinde bulunan kilden koyun figürinidir. Aynı zamanda boynuzlu oluşu nedeniyle, gücü ve bereketi simgelediği düşünülmektedir. Güneydoğu Anadolu'nun Orta PPNB Dönemi'nde (MÖ 8500-7900) Yukarı Dicle Havzası'ndaki Neolitik yerleşimlerden biri olan Çayönü höyüğünde bu figürinlerin erken örnekleri bulunmaktadır. Bu pişmiş toprak hayvan tasvirlerinin kırık halde ele geçmiş olması, adak amaçlı kullanıldığını düşündürmektedir (Yücel, 2017, s. 152).

Çayönü'nde bulunan diğer hayvan figürinleri ise, Köpek, domuz ve tam tanımlanmayan zoomorfik figürinlerdir. Bu figürinlerin yapımı için kil kullanılmaktadır. Bazı figürinlerin yapım aşamasında kil malzemeye taşçık eklendiği için kırılğan bir yapı

sergilemektedir. Bazı figürinlerin hammaddesine bakıldığında kile saman ve diğer organik malzemelerin katıldığı gözlemlenmektedir. Bir diğer figürin grubu da iyi fırınlanmış ve işçilik olarak daha iyi şekillendirilmiştir. 400 kadar figürin çıkarılan Çayönü kazılarında bunlardan 50 tanesi hayvan betimlemeli olmaktadır. Bu hayvan betimlemeleri koyun, domuz, köpek ve diğer boynuzlu zoomorfik betimlemeli hayvanlardır (Şekil 4.23).

Şekil 4.23. Çayönü hayvan figürinleri (Söğüt, 2014, Resim 62-63-64)

Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan Sumaki Höyük yerleşiminde MÖ 10000-9500 yılları arasına tarihlenen bir boğa figürini tespit edilmiştir (Şekil 4.24).

Şekil 4.24. Sumaki Höyük boğa figürini (Baş vd., 2017)

4.1.9. Kabartmalar

Paleolitik Çağ'dan beri, insanların duygu ve düşüncelerini mağara duvarlarına betimlediği görülmektedir. İnsanların doğada kendilerine en yakın hissettiği varlık hayvanlardır. Beslenme, giyim, korunma ve ulaşım gibi birçok alanda hayvanlardan yararlanıldığı bilinmektedir. Fakat birlikte yaşama ve aynı ortamda olma sadece somut alanlarla ilgili olmamaktadır. Bunun yanında hayvanları avlamak ve onların zararlarından ve tehlikelerinden korunmak zorunda kalan insan, dikkatli bir gözlemci olmak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda insanın hayvanlarla kurduğu ilişki sonucunda, besin ihtiyacı ve yırtıcılığından korunmak gibi zorunluluk dışına geçerek sembolik ve simgesel bir düzleme evrilmiştir (Toprak, 2020, s. 260).

Yukarı Dicle Havzası yerleşim yerlerinde alçak kabartma örnekleri görülmektedir. Körtik Tepe yerleşim yerindeki taş plakalar üzerinde alçak kabartma örnekleri mevcuttur. Taş plakalar üzerindeki bu kabartmalı betimleme örnekleri görülmeyen özgün bir biçimde işlenmiş figürlerin, larva halindeki böcek tasvirine benzediği düşünülmektedir.

Klorit taş parçacıklarından oluşan bu buluntu grubunun tamamı, mezarlarda ölü hediyesi olarak tespit edilmiştir. Yüzeylerine kabartma ve kazıma yöntemleriyle yapılmış figürler, geyik olduğu anlaşılan biri dışında, temel özellikleriyle birbirine benzemekle birlikte, detaylarda bazı farklılıklar olduğu anlaşılan tanımsız yaratıklardan oluşmaktadır. Taş plakalar içinde birinde bir kısmında sağa, diğerlerinde sola doğru yönelmiş başları, akıcı bir kavisle şekillendirilmiş böceğe benzeyen kıvrık gövdeleri, sarkık verilmiş boynuz, anten ya da kulağa benzeyen uzuvlarıyla kabartma tekniği kullanılarak biçimlendirilmektedir.

Benzerleri yukarıda detaylı olarak tanımlanan taş plakalardaki betimleme tarzı burada da görülürken; baş tarafında yer alan kıvrık uzantılar anten, gövde kısmında

bulunanlar ise kanat olarak yorumlandığında, bu figürleri arı benzeri böcekler olarak nitelendirmek mümkün olacaktır. Farklı buluntu türleri üzerine işlenmiş hayvan figürleri ve fantastik yaratıkların Körtik Tepe yerleşim yerinde bulunan eserler arasında yer almaktadır (Özkaya vd., 2013, s.18). Konuyla ilgili görseller için taş plakalar alt başlığına bakınız.

4.1.10. Hayvan başları

Yukarı Dicle Havzası yerleşim yerlerinde, Ilısu Barajı ve HES Projesi Etkileşim Alanında Kalan Kültür Varlıklarının Belgelenmesi ve Kurtarılmasına Yönelik Çalışmalar kapsamında Mardin Müzesi tarafından 2012 yılında Boncuklu Tarla yerleşiminde arkeolojik kazılar başlamakta ve kazılar günümüzde devam etmektedir. Boncuklu Tarla yerleşim yerinde 2,5 hektar alana sahip olup Geç Epipaleolitik dönemden Neolitik Çağ evresine kadar geçen sürece ait çok sayıda buluntu tespit edilmektedir (Kozbe ve Güngör, 2022, s. 444) . Yapılan güncel kazılar sonucunda bir leopar başı tespit edilmiştir (Şekil 4.25).

Şekil 4.25. Boncuklu Tarla leopar başı (Boncuklu Tarla, 2024b)

4.2. Orta Fırat Bölgesi

Bu bölümde, tezin ana konusu olan hayvan betimlemelerinin Orta Fırat Bölgesi'ndeki Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlenen yerleşimlerin verdiği maddi kalıntıları üzerindeki hayvan betimlemeleri olan, taş kaplar, boncuklar, taş dikmeler, havaneli ve biley taşları, boğa başları, kemik spatulalar, heykeller, taş plakalar, figürünler, kabartmalar, totemler ve hayvan başları başlıkları altında anlatılacaktır.

4.2.1. Taş kaplar

İnsan betimlemeli ve hayvan betimlemeyeyle beraber kompozisyon oluşturan taş kaplar içinde Nevalı Çori Höyük'ten çıkan, taş kap parçası üzerindeki iki insanın elleri havada aralarında ise kaplumbağa motifi kabartması bulunmaktadır. Bu tasvirin bir dans sahnesi olduğu düşüncesi hâkimdir. İnsan tasvirleri cepheden verilmiş olup saçsız ve vücut yapısı olarak farklılık göstermektedirler. Kaplumbağa tasviri ise şişman bir gövde yapısı ile sivri giden bir baş motifi bulunmaktadır (Sığın, 2008, s. 82) (Şekil 4.26).

Şekil 4.26. Nevalı Çori iki insan arasında hareket halinde bir kaplumbağa (Karul vd., 2021)

Göbeklitepe yerleşim yerindeki kazılarda ortaya çıkan taş kap parçaları tespit edilmektedir. Bir taş kap parçası üzerinde sürüngen familyasından bir betimleme bulunmaktadır. Diğer taş kap parçası üzerinde ise bir tavşan veya boynuzlu bir hayvanın olduğu düşünülen hayvan betimlemesi bulunmaktadır. Taş kap parçası üzerinde kabın ağız kısmında birbirine paralel zikzak çizik bezeme ve hemen altında hayvan betimlemesi yer almaktadır (Şekil 4.27 a-b).

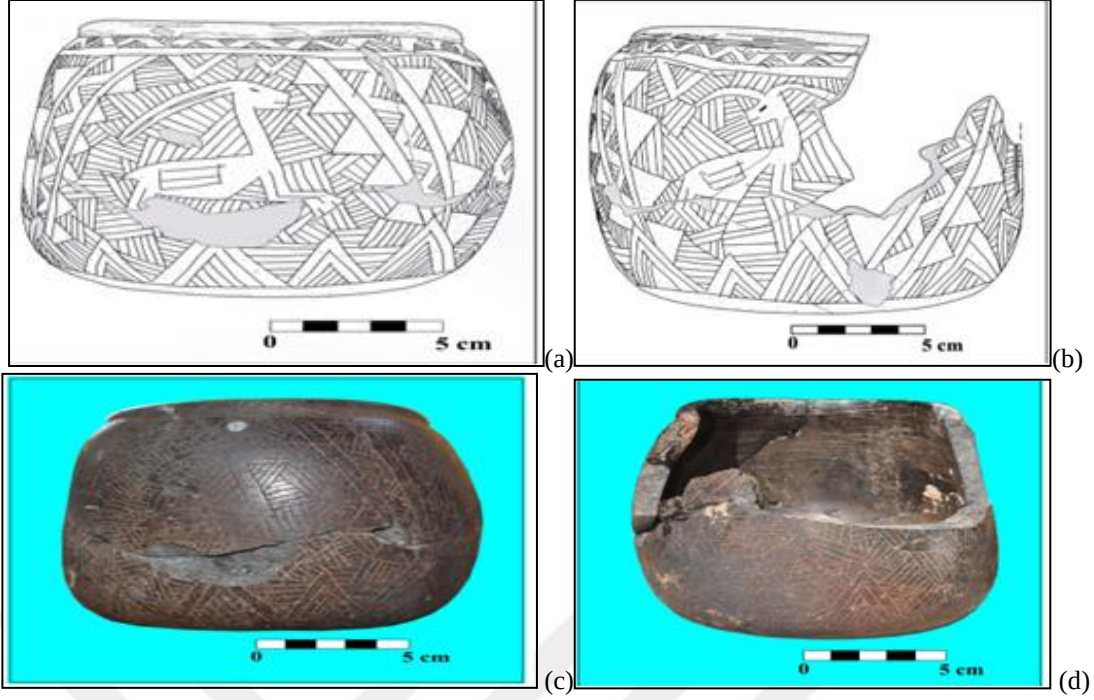
Şekil 4.27. a) Göbeklitepe sürüngen betimlemesi ve b) Tavşan taş kap parçaları (Karul vd., 2021, s.131)

Karahan Tepe de 2024 yılı kazı sezonunda çok sayıda taş kaplar ve tabaklar, kurt çenesi, leopar, akbaba ve tilki kemiği ile ateş yeri alanı tespit edilmiştir. Bu buluntuların bulunduğu alan taban seviyesinde bir sekinin üzerinde dikili taşlarla ayrılmış oda benzeri bir alan bulunmaktadır. Bulunan bu alanda içerisinde kırmızı steril toprakla doldurulmuş ve bu alanda taş kaplar ve tabaklar tespit edilmiştir (Arkeofili, 2024) (Şekil 4.28).

Şekil 4.28. Karahan Tepe dağ keçisi betimlemeli taş kap ve detayı (Ersoy, 2024)

Bugüne kadar Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme ait yerleşimlerde çıkan taş kaplarda yaban koyunu figürüne rastlanmamaktadır. Şanlıurfa Müzesi tarafından alınan bir taş kap üzerinde bu betimleme görülmektedir. Taş kap ağız kenarlarında gövde bölümüne kadar bir kısmı kırıktır. Betimlemeler kabın üzerindedir ve geometrik çizgilerle beraber dört tane figür bulunmaktadır. İki tane yaban koyunu ve iki tane de yaban keçisi tasviridir. Bu tasvirler, yatay, dikey ve diyagonal ardışık çizgilerle taralı panellerin ortasına yapılmaktadır (Ercan ve Çelik, 2013, s. 16) (Şekil 4.29).

Şekil 4.29. Şanlıurfa Müzesi tarafından alınan taş kap iki cepheden görünümü (Ercan ve Çelik, 2013, Resim 1a-1b)

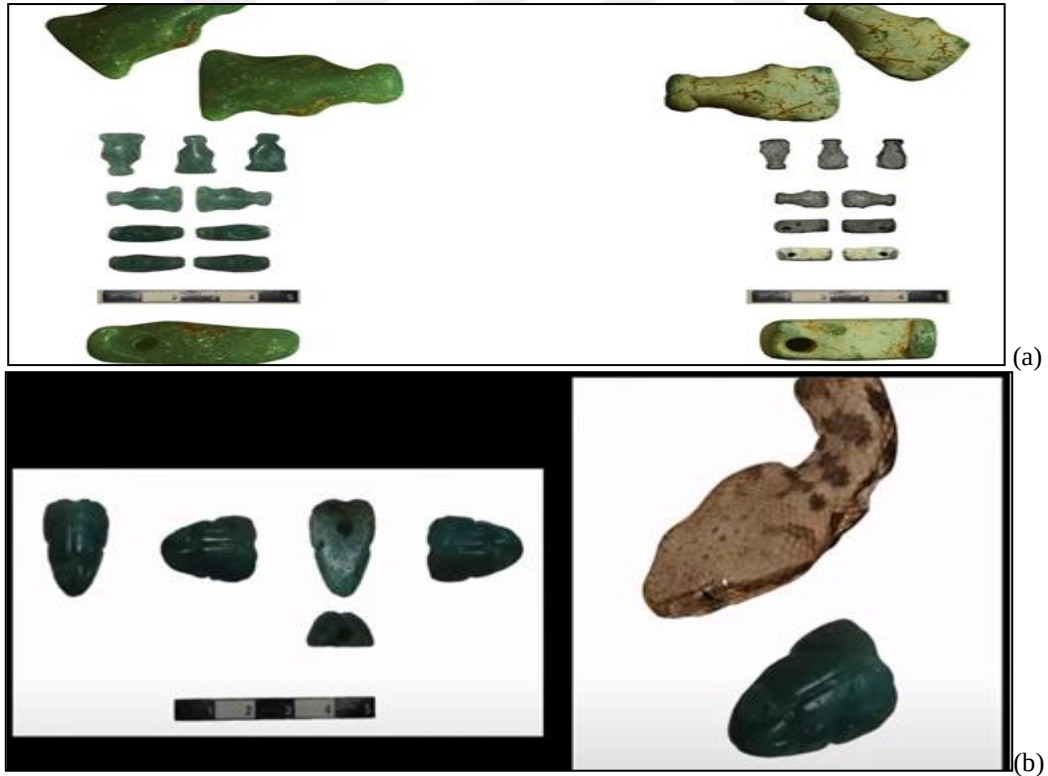
4.2.2. Boncuklar

Süs eşyası grubunda olan boncuk, dayanıklılıkları, aktarılabilir olmaları ve benzer biçimlerde uzun yıllar boyunca tercih edilmesi bağlamında tarih öncesinden bu yana kimliklerin oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Yanında taşınabilen, aktarılabilen ve kimi zaman ait olduğu kişinin ölümünden sonra da kullanılmaya devam eden objeler olarak süs eşyaları, sözlü olmayan bir iletişim aracı ve kültürel bir rol oynamaktadır (Yelözer, 2022, s 3).

Boncuk, yapıldığı zamanı anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bunun yanında, kişinin sosyal statüsünü belirlerken, topluluklar arasında yapılan ticari ilişkiyi de gösteren bir küçük buluntu grubudur. Arkeolojik kazılardan elde edilen boncukların dönemin, sosyal, ekonomik, zihinsel ve kültürel yapısı, el becerisi gibi birçok olguyu anlamaya ve yorumlamaya yardımcı olmaktadır. Sosyal Statü göstergesi olarak, değerli taşlardan yapılmış boncuklar, takan kişinin yüksek sosyal statüsünü göstermektedir. Toplumsal hiyerarşi, boncuk kullanımı, eski toplumlardaki sınıf farklılıklarını ve sosyal tabakalanmayı yansıtmaktadır. Kültürel sembolizm olarak belirli boncuk türleri, toplumda özel anlamlar taşıyabilmekte ve sosyal rolleri belirlemede rol oynayabilmektedir (Arda, 2019, s. 42).

Orta Fırat Bölgesi'nde bulunan Taş Tepeler Projesi kapsamında yapılan yüzey araştırması sonucunda bulunan Sefertepe yerleşiminde bulunan küçük buluntu içinde yer alan boncuklar sembolik özellik bakımından o dönem insanları hakkında bilgi sunmaktadır. Hammadde ve form olarak geniş bir çeşitlilik gösteren boncuklar tespit edilmiştir. Hammadde olarak, yeşim taşı (jade), serpantin, kireçtaşı, magmatik labradorit ve kemik boncuk yapımında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Disk form ve mikro disk form yanında hayvan başı formunda yapılmış boncuklara rastlanmaktadır. Bulunan boncuklar form bakımından at başı, yılan ve akbaba zoomorfik bir şekilde betimlenmektedir (Güldoğan ve Uludağ, 2022, s. 21-22) (Şekil 4.30).

Sefertepe'de yapılan 2024 yılı kazı çalışmalarında taştan yapılmış süs eşyaları tespit edilmiştir. Kazı başkanı Doç. Dr. Emre Güldoğan bu süs eşyalarının Neolitik Dönem B evresi kazı alanında bulunduğunu dile getirmektedir. Bu süs eşyaları yeşim taşından yapılmaktadır. Süs eşyaları üzerindeki betimlemeler ise biri leopar, bir tanesi akbaba ve bir insan ikilisi bir arada işlenmektedir (Arkeolojihaber, 2024a) (Şekil 4.31).

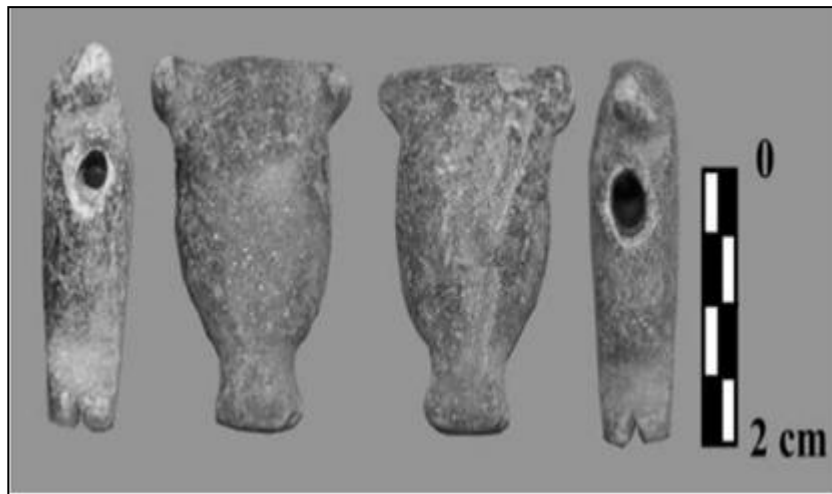

Şekil 4.30. Sefertepe at başı ve yılan boncuk (Arkeolojihaber, 2024a)

Şekil 4.31. Sefertepe akbaba ve insan ikilisi, leopar boncuk (Ayaydın, 2024)

Taşlı Tepe yerleşim yerinde bulunan boğa başı biçiminde ve malzeme olarak yeşil dere taşından olduğu anlaşılan bir boncuk tespit edilmiştir (Çalğan, 2015, s. 107) (Şekil 4.32).

Şekil 4.32. Taşlı Tepe boğa biçimli boncuk (Çalğan, 2015, Resim 44)

4.2.3. Taş dikmeler

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem de bulunan kült yapılarında dikilitaşların kullanımı sadece mimari bir özellik değil aynı zamanda kabartma tasvir çeşitliliğiyle de dikkat çeken bir unsurdur (Bingöl, 2021, s. 30). Orta Fırat Bölgesi'nde bulunan dikilitaş geleneğine bakıldığında üç farklı form tipi görülmektedir. Form ve biçim olarak 'T' biçimli, 'I' biçimli ve ters 'L' biçimli olmak üzere üç farklı tip görülmektedir. Orta Fırat Bölgesi'ne özgü görülen 'T' ve ters 'L' biçimli dikilitaşlar tespit edilmiştir (Bingöl, 2021, s. 30).

Orta Fırat Bölgesi Neolitik Dönem yerleşmelerindeki kült yapılar denilen alanların en önemli mimari göstergesi dikilitaşlardır. Göbeklitepe 'T' biçimli dikilitaş formunun en iyi tasvirli örneklerini vermektedir. Genel bir tanım olarak 'T' biçimli denilse de Göbeklitepe yerleşimindeki dikilitaşların bütünü 'T' biçimli değildir. Göbeklitepe' de yapılan kazılarda şuana kadar kronolojik olarak ve mimari yapı olarak en eski tabaka III. Tabaka da bulunan 'A' ve 'D' yapılarıdır.

Bu yapıların orta merkezinde birbirine bakan iki 'T' formunda dikilitaş bulunmaktadır (Toprak, 2020, s. 252). Dikilitaş üzerindeki hayvan betimlemesi ile büyük bir öneme sahiptir. Dikili taşların üzerindeki hayvan betimlemelerinin düzensiz bir şekilde yapılmadığı, bazı mesajlar içerdiği düşünülmektedir. Hayvan betimlemelerinin bir sembol ya da bir iletişim aracı olarak kullanıldığı düşünülmektedir (İnceli ve Garip, 2022, s. 119-120).

Dikili taşlar üzerindeki bu hayvan betimlemeleri, insan türünü diğer canlı formlarından ayıran önemli etkinlik alanı olarak simgeler kullanma yeteneği olduğu düşüncesidir. Simge, duyularla ifade edilemeyen bir durumun ya da genel bir şeyin yerine kullanılan somut nesne veya işaretler olmaktadır. Dikili taşların üzerindeki hayvan betimlemelerinin simgeleri dönemin topluluklarının dünya görüşlerini de oluşturan ve yansıtan önemli bir belge niteliğindedir. Bu durumda, dikilitaşlar üzerinde betimlenen hayvan sembolleri ve bu sembollerin ritüel yapılardaki konumlandırmaları da araştırılmaktadır (Bingöl, 2021, s. 31).

Dikilitaşların, Çanak Çömleksiz Neolitik A tabakasında boyut olarak 5.5. metre yüksekliğe sahiptir. Bu dikilitaşlar üzerindeki betimlemelerde buna paralel olarak çok yoğun hayvan betimlemelerinin olduğu tespit edilmiştir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresine geçiş döneminde ve sonrasında dikilitaşlar boyut olarak küçülmüş, üzerindeki hayvan betimlemeleri ise azalmaktadır (Bingöl, 2021, s. 31).

Dikilitaşlar üzerindeki hayvan betimlemeleri Orta Fırat Bölgesi faunasını yansıtmaktadır. Erken Holosen Dönemi'ndeki hayvan çeşitliliği, dikilitaşlar üzerinde bulunan betimlemeler içerisinde en yoğun tasvir grubunu oluşturmaktadır. Bu hayvan betimlemeleri ve kabartmaları oldukça gerçekçi ve doğal bir şekilde betimlenmiştir (Bingöl, 2021, s. 34). Göbeklitepe dikilitaş örneklerinde en yoğun betimleme ve kabartma örnekleri yerleşim yerinin kazılan en eski tabakası olan III. Tabaka olan A-D yapıları yuvarlak planlı tapınım alanıdır (Toprak, 2020, s. 252).

İnsan ve hayvan etkileşiminin karşılıklı olarak bir süreç içinde ilerlediği kabul gören bir yaklaşımdır. Neolitik Dönem de insanların dikilitaşlar üzerinde yaptığı hayvan betimlemeleri buna iyi bir örnektir. Göbeklitepe'deki dikilitaşlar üzerinde ve diğer yapılarında 200'ün üzerinde hayvan betimlemesi olduğu tespit edilmiştir.

Göbeklitepe'deki dikilitaşlarda betimlenen hayvanlar genel olarak, yılan, ördek, tilki, yaban domuzu, turna, aslan, boğa, örümcek, koç, akbaba, yaban eşiği ve akrep olduğu tespit edilmiştir (Toprak, 2020, s. 261). Göbeklitepe'de betimlenen hayvanlar arasında öne çıkan ve çok fazla betimlenen hayvan yılan olmaktadır. Göbeklitepe'de kazılar sonucunda çıkarılan hayvan kemiklerinin incelenmesi sonucunda yabani hayvanların olmasının yanında evcilleştirilmiş hayvan kemiklerine de rastlanmaktadır (Yasdıman Aktaşlıoğlu, 2022, s. 49).

Orta Fırat Bölgesi'ndeki diğer bir yerleşim yeri olan Nevalı Çori'deki dikilitaş örnekleri Göbeklitepe'deki dikilitaşlar ile benzerlik göstermektedir. Taş Tepeler Projesi kapsamında yapılan yüzey araştırmaları ile bulunan Karahan Tepe, Sefer Tepe ve Sayburç yerleşimlerinde yine Göbeklitepe olduğu gibi 'T' biçimli dikilitaş örneklerine rastlanmaktadır (Toprak, 2020, s. 253).

Göbeklitepe yerleşim yerindeki dikilitaşlar üzerindeki hayvan betimlemeleri kabartma tekniği ile yapılmıştır. Dikilitaş üzerindeki hayvan betimlemelerinin çoğunluğunu memeli hayvanlar oluşturmaktadır. Memeli hayvanlar dışında balık türleri ve kuş türleri de bulunmaktadır (Albayrak, 2023, s. 85).

Dikili taşlar üzerindeki hayvan sembollerinden dolayı mekânlar betimlenen hayvan isimleriyle de kodlanmaktadır. Göbeklitepe'de bulunan A yapısı olarak bilinen mekân dikili taşlar üzerinde bulunan yoğun yılan betimlemesinden dolayı bu şekilde adlandırılmaktadır. B yapısı ise üzerindeki tilki betimlemesinden dolayı bu şekilde adlandırılmaktadır. C yapısı olarak adlandırılan mekân da ise yaban domuzunun yoğun betimlemesinden dolayı bu mekân adı bu şekilde de kullanılmaktadır. D yapısında

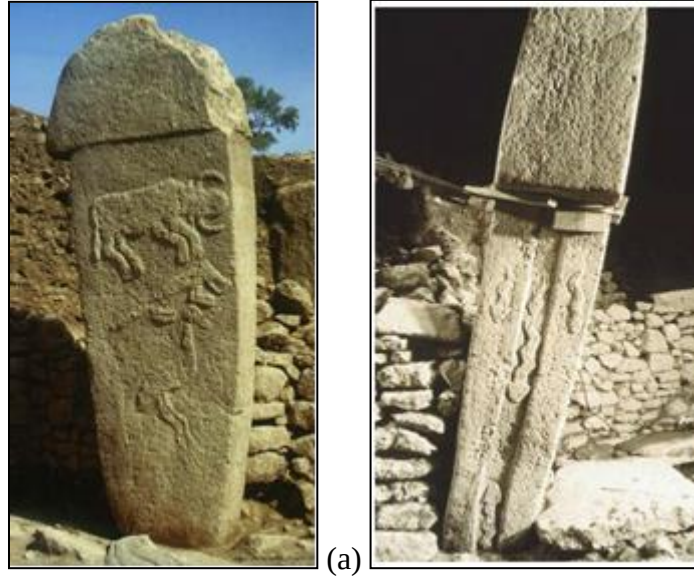
dikilitaşlar üzerinde bulunan turna betimlemelerinden dolayı bu mekân ismi bu şekilde de adlandırılmaktadır (Karacalı, 2018, s. 71-72).

Göbeklitepe yerleşim yerindeki dikilitaş hayvan sembolizmine bakıldığında üç farklı tabakada bulunan dikilitaşlar üzerinde hayvan betimlemesi tespit edilmiştir. Göbeklitepe de bulunan III. Tabaka A yapısı Dikilitaş 1 numaralı üzerinde yoğun bir yılan betimlemesinin olduğu görülmektedir. Betimlemeler dikilitaşın Güneydoğu'daki geniş tarafında üst kısmında, yukarı doğru sekiz, aşağı doğru dokuz yılanbaşı bulunmaktadır. Yılanların baş kısımları kalbe benzer şekilde ve gövdelerinin birbiriyle iç içe geçmesiyle oluşan bir ağ betimi bulunmaktadır. Bu betimleme sahnesinin altında ise koça benzeyen dört ayaklı bir hayvan betimlemesi bulunmaktadır. Betimlenen hayvanın baş bölgesinde bulunan boynuzlardan dolayı koç olduğu anlaşılmaktadır (Albayrak, 2023, s. 87) (Şekil 4.33).

Şekil 4.33. Göbeklitepe III. tabaka A yapısı dikilitaş 1 yılan ve koç betimlemesi (Albayrak, 2023, A yapısı Paye 1)

Dikilitaş 2 yapısında ise yapının üst kısmında bir boğa betimlemesi bulunmaktadır. Betimleme genel olarak gövdenin tamamı profilden, kafa bölgesi ise iki taraftaki boynuzların ve kulakların görülebileceği şekilde betimlenmektedir. Boğa betimlemesinin alt tarafına doğru bir tilki ve turna sıralandığı görülmektedir. Dikilitaşın Kuzeybatı dar cephesinde ise yukarı doğru hareket eden yılan betimlemesi görülmektedir. Betimlenen yılanların kafa bölgesi kalp şekline benzemektedir (Albayrak, 2023, s. 88) (Şekil 4.34).

Şekil 4.34. Göbeklitepe III. tabaka A yapısı dikilitaş 2 boğa, tilki, turna, yılan betimlemesi (Albayrak, 2023, Payı 2)

Göbeklitepe III. Tabaka B yapısında ise dört farklı hayvan görülmektedir. Genel olarak tilki, yılan, sürüngen ve turna gibi hayvanlar betimlenmektedir. B yapısı Dikilitaş 6 üzerinde ise yüksek kabartma ile dört ayaklı bir sürüngen bulunmaktadır. Betimlenen hayvanın ağız yapısı oval ve üçgene doğru giden bir yapı olarak görülmektedir. Ağızının içinde dişleri görünür şekilde sıralanmaktadır. Bu betimleme sürüngen betimlemlerinden farklılık göstermektedir (Albayrak, 2023, s. 88) (Şekil 4.35).

Şekil 4.35. Göbeklitepe III. tabaka B yapısı dikilitaş 6 sürüngen betimlemesi (Albayrak, 2023, s. 88)

Göbeklitepe III. Tabaka B yapısı dikilitaş 9 üzerinde ise batı tarafındaki geniş cephede ağız hafifçe açık şekilde güney tarafa bakan tilki kabartması bulunmaktadır (Şekil 4.36).

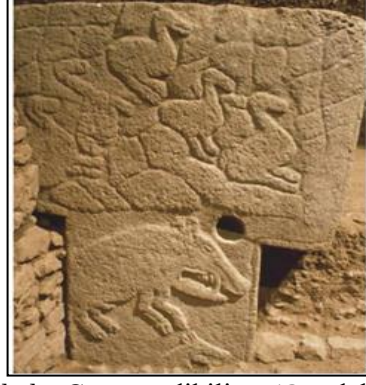
Şekil 4.36. Göbeklitepe III. tabaka B yapısı dikilitaş 9 tilki betimlemesi (Albayrak, 2023, s. 9)

Göbeklitepe III. Tabaka B yapısı dikilitaş 10 üzerinde bir tilki betimlemesi görülmektedir. Dikilitaşın T başlığının alt kısmına doğru güney tarafına bakan tilkinin ağzı hafifçe açık şekilde betimlenmektedir. Tilki betimlemesinin altında ise fare betimlemesi görülmektedir (Albayrak, 2023, s. 88), (Şekil 4.37).

Şekil 4.37. Göbeklitepe III. tabaka B yapısı dikilitaş 10 üzerinde tilki ve fare (Albayrak, 2023, s. 88)

Göbeklitepe III. Tabaka C yapısı dikilitaşlar üzerinde 4 hayvan türü betimlemesi bulunmaktadır. Bu hayvan türleri yaban domuzu, kuşlar, tilki ve boğa betimlemesi işlenmektedir. Dikilitaş 12 üzerinde beş ördek olduğu düşünülen kuş türü arka arkaya hareket eder gibi bir görüntü sergilemiştir. Dikilitaşın gövde kısmında ise erkek domuz betimlemesi bulunmaktadır. Domuz dişleri görünür yırtıcı ve saldırgan bir şekilde betimlenmiştir (Şekil 4.38).

Şekil 4.38. Göbeklitepe III. tabaka C yapısı dikilitaş 12 ördek? Domuz ve tilki betimlemesi (Albayrak, 2023, s. 89)

Göbeklitepe III. Tabaka C yapısı Dikilitaş 27’de dikilitaşın dar alan cephesinde hayvan tasviri bulunmaktadır. Hayvan güçlü çene, keskin dişler ve pençeleri ile vahşi ve yırtıcı bir görünüm sergilemekte olup aşağı bakar şekilde betimlenmektedir. Bu yırtıcının altında bir de domuz betimlemesi yer almaktadır. Yırtıcı hayvanın, tam altında resmedilen yaban domuzuna atılma pozisyonunda betimlenmesi ise (yere sinmiş, bacaklarındaki gerginlik hayvanın sırtında belirgin olarak vurgulanmış ve avının üzerine heran atılacak pozisyonda beklemekte)¹ gözden kaçmamaktadır (Şekil 4.39).

Şekil 4.39. Göbeklitepe III. tabaka C yapısı dikilitaş 27 yırtıcı hayvan ve domuz (Albayrak, 2023, Paye 27)

Göbeklitepe III. Tabaka C yapısı Dikilitaş 28 üzerinde ise T biçimli dikilitaşın dar cephesinde bir domuz betimlemesi yer almaktadır (Şekil 4.40).

¹ Doç. Dr. Can Yümni GÜNDEM ile ikili görüşme.

Şekil 4.40. Göbeklitepe III. tabaka C yapısı dikilitaş 28 domuz (Albayrak, 2023, Paye 28)

Göbeklitepe III. Tabaka C yapısı Dikilitaş 37 üzerinde ise dikilitaşın geniş cephesinde bir tilki betimlemesi görülmektedir. Tilki tasviri öne doğru hamle yapar gibi betimlenmektedir (Albayrak, 2023, s. 90) (Şekil 4.41).

Şekil 4.41. Göbeklitepe III. tabaka C yapısı dikilitaş 37 tilki betimlesi (Albayrak, 2023, Paye 37)

Göbeklitepe III. Tabaka D yapısı üzerinde 6 adet hayvan betimlemesi görülmektedir. Bu hayvan betimlemeleri leylek, yılan, tilki, yaban eşek, bir boğa ve bir gazel betimlemesidir. Bu yapı içinde bulunan dikilitaş 18 üzerinde dikilitaşın dar

cephesinde bir tilki betimlemesi görülmektedir. Dikilitaşın oturduğu platformun üzerinde ise arka arkaya sıralanan 6 ördek betimlemesi görülmektedir (Şekil 4.42).

Şekil 4.42. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı 6 adet ördek betimlemesi (Albayrak, 2023, Paye 18)

Göbeklitepe III. Tabaka D yapısı dikilitaş 20 üzerinde yılan, boğa ve tilki betimlemesi görülmektedir. Dikilitaşın üzerinde yukarıdan aşağı doğru tilki, boğa ve yılan sıralanmaktadır. Tilki, boğa betimlemesine dönük; yılan, boğa betimlemesine dönük, boğa betimlemesi ortada sıkıştırılmış gibi görülmektedir (Şekil 4.43).

Şekil 4.43. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 20 tilki, boğa ve yılan (Albayrak, 2023, Paye 20)

Göbeklitepe III. Tabaka D yapısı dikilitaş 21 üzerinde iki hayvan betimlemesi görülmektedir. Bu hayvanlardan bir tanesi ceylan diğer hayvan betimlemesi ise asya yabani eşiği betimlemesi olmaktadır. Ceylan lir formunda şekillenmiş boynuzları ile

betimlenmiştir. Asya yabani eşeği olduğu düşünülen betimlemede hayvan baş kısmı ve kıvrık ön ayakları seçilebilir durumdadır (Şekil 4.44).

Şekil 4.44. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 21 ceylan ve yabani asya eşeği (Albayrak, 2023, Paye 21)

Göbeklitepe III. Tabaka D yapısı dikilitaş 22 üzerinde ise bir tilki betimlemesi görülmektedir. Tilkinin alt tarafında betimlenen bir tane tavşan olduğu düşünülen bir hayvan betimlemesi mevcuttur (Şekil 4.45).

Şekil 4.45. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 22 tilki ve tavşan (Albayrak, 2023, Paye 22)

Göbeklitepe III. Tabaka D yapısı dikilitaş 30 üzerinde bulunan hayvan betimlemeleri ise yılan ve eşek olduğu düşünülen dört ayaklı bir hayvan betimlemesi

görülmektedir. Yılan zikzak bir şekilde hareket halinde bir görüntü vermektedir. Yabani eşek olduğu düşünülen hayvan betimlemesi ise dikey bir şekilde betimlenmektedir (Şekil 4.46).

Şekil 4.46. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 30 yılan ve eşek (Albayrak, 2023, Paye 30)

Göbeklitepe III. Tabaka D yapısı dikilitaş 33 üzerinde üç cephesinde yoğun işlenen hayvan tasvirleri görülmektedir. Dikilitaş üzerindeki hayvanların çoğunluğunu kuş türleri oluşturmaktadır. Dikilitaşın T biçiminin üst kısmında toy kuşları olduğu düşünülen üç hayvan betimlemesi görülmektedir. Gövde kısmında ise uzun bacaklı olarak betimlenen iki turna vardır. Leylekler kısa boyunlu olarak çizilip daha belirgin görünmektedir. Diğer cephesinde ise tilki betimlemesi mevcuttur. Üçüncü cephede ise büyük bir H tasviri görülmektedir. Üç tane kalp formu yılan aşağı doğru ilerleyen bir tasvir sergilemektedir. Dördüncü bir yılan betimi daha görülmektedir. Yılan kafalarının olduğu tarafta ise 10 cm uzunluğunda sola bakan bir koyun betimlemesi mevcuttur (Şekil 4.47).

Şekil 4.47. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 33 yılan, tilki, koyun (Albayrak, 2023, s. 93-94)

Göbeklitepe III. Tabaka D yapısı dikilitaş 38 üzerinde ise, sağ cephesinde 6 adet hayvan betimlemesi görülmektedir. hayvan betimlemelerinin yönleri sağa bakacak şekilde tasvir edilmiştir. Dikilitaşın en yukarısında boğa betimi görülmektedir. sonrasında bir tilki betimlemesi tasvir edilmiştir. Tasviri takip eden bir erken yaban domuzu betimlenmektedir. Yaban domuzunun altında yatay bir şekilde soldan sağa dizilmiş 3 tane kuş betimlemesi görülmektedir. kuş betimlemelerinde solda kısa bacaklı ördeğe benzemekte olup onun ön tarafında ise daha farklı, uzun ayakları ve uzun gagaları olan diğer kuş tasvirleri vardır. Dikilitaşın gövde bölümünde, dikilitaşın üst bölgesinde başının altında boynuzları sağdan ve soldan kısmen şeritlerin üstüne gelen bir bukranion (Boğa boynuzları) görülmektedir. Bu tasvir aynı zamanda dikilitaş 31 ve dikilitaş 2 yapılarında da görülmektedir. Dikilitaşın sol cephesinde de aynı şekilde betimlenmiş, fakat çevre duvarını büyük oranda kapattığı için sadece küçük bir açıklıkla verilmiştir. dikilitaş üzerinde büyük bir kuşun kafası betimi yuvarlatılmış uzun gagası tasviri görülmektedir. Kuş türü olarak büyük olasılıkla kara leyleği andıran yeni bir tür olduğu düşünülmektedir (Schmidt, 2007, s. 156) (Şekil 4.48).

Şekil 4.48. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 38 tilki, domuz, kuş betimi (Schmidt, 2007, Resim 87)

Göbeklitepe III. Tabaka D yapısı dikilitaş 43 üzerindeki betimlemelerde geniş cephede bir akbaba betimlemesi hakimdir. Akbaba kanatlarını açmış bir vaziyette ve sağında bulunan kanatla daire biçiminde gösterilen tasvir ile betimlenmektedir. Akbaba betimlemesinin sağ tarafında, uzun bacaklı bir kuş tasviri görülmektedir. Aynı zamanda bu cephede yılan betimlemesi de yer almaktadır. Hangi türe ait olduğu tam olarak bilinmeyen bir yavru kuş türü de betimlenmiştir. Cephenin alt kısımlarına doğru bir akrep büyük bir şekilde betimlenmiştir. Akrep betimlemesinin sağ tarafında kalan bölümünde ise bir yılan ve tilki tasviri bulunmaktadır (Schmidt, 2007, s. 420-421) (Şekil 4.49).

Şekil 4.49. Göbeklitepe III. tabaka D yapısı dikilitaş 43 akbaba, akrep, tilki, kuş türü (Albayrak, 2023, Paye 43)

II. tabaka dikilitaş 1 ve II. Tabaka dikilitaş 2 üzerinde ise dişleri görünür yırtıcı ve vahşi bir şekilde betimlenmiş aslan betimlemeleri bulunmaktadır (Şekil 4.50), (Şekil 4.51).

Şekil 4.50. II. tabaka dikilitaş 1 aslan betimlemesi (Albayrak, 2023, Paye I)

Şekil 4.51. II. tabaka dikilitaş 2 aslan betimlemesi (Albayrak, 2023, Paye II)

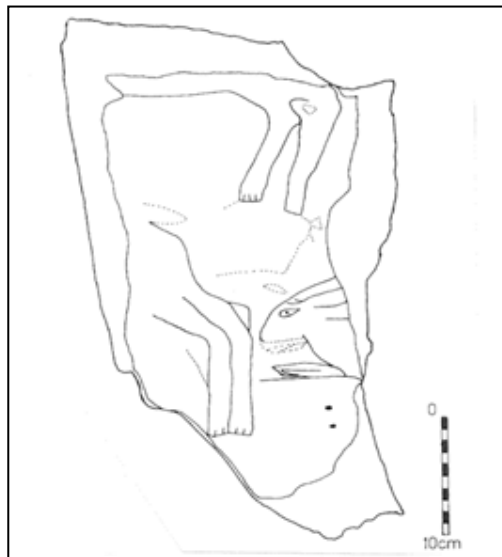
Göbeklitepe II. Tabaka H yapısındaki dikilitaş 56 üzerinde ise sık biçimde betimlenmiş 55 adet hayvan tasviri görülmektedir. hemen hemen bütün hayvanlar sağdan sola bakıyor vaziyette betimlenmektedir. Kuşlar sahneye hükmeder gibi bir görüntü sergilemektedir. Kuşun kalın boynu akbaba olduğunu zorlaştırırken bir kartal

olabilme ihtimali de göz önünde bir durumdur. Kuş kanatları açık bir şekilde tasvir edilmiştir. Kuşun bacakları ise öne doğru eğik uzatılmış olarak betimlenmiştir. Su kuşları olduğu düşünülen betimlemelerin altında ise tavşan olduğu düşünülen tasvir koşar biçimde betimlenmektedir (Albayrak, 2023, s. 98) (Şekil 4.52).

Şekil 4.52. Göbeklitepe II. tabaka H yapısındaki dikilitaş 56 kuş türleri, su kuşları, tavşan (Albayrak, 2023, Paye56)

Karahan Tepe yerleşim yerinde yapılan yüzey araştırmaları sırasında defineciler tarafından tahrip edilen alanda bir dikilitaş üzerinde hayvan kabartmaları olduğu görülmüştür. Bu hayvan betimlemelerinin ayakları duruyorken diğer kısımların ise tahrip olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra bir gövdenin orta kısımlara doğru olan yerde bir tavşan olduğu düşünülen hayvan betimlemesi yer almaktadır (Çalğan, 2015, s. 116) (Şekil 4.53).

Şekil 4.53. Karahan Tepe dikilitaş hayvan betimlemesi (Çalğan, 2015, Resim 6)

Karahan Tepe yerleşim yerinde AD yapısı içerisine atılmış şekilde tespit edilen dikilitaş bulunmaktadır. Bu dikilitaşın dar cephesi üzerinde birbirine bakar şekilde iki tilki betimlemesi ve tilkilerin üstünde betimlenmiş örümcek türü bir hayvan betimlenmektedir (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.54).

Şekil 4.54. Karahan Tepe AD yapısı iki tilki ve örümcek (Arkeolojihaber, 2022)

Karahan Tepe de AD yapısı içerisinde bulunan diğer dikilitaş örnekleri üzerinde tilki, çöl varanı ve çeşitli hayvan betimlemelerine rastlanmaktadır. Dikilitaş üzerindeki betimlemede hayvanlar hareket halinde betimlenmiştir (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.55).

Şekil 4.55. AD yapısı içinde bulunan dikilitaş (Arkeolojihaber, 2022)

Karahan tepe de AD yapısı içerisinde bulunan dikilitaş üzerinde muhtemelen akbaba olduğu düşünülen hayvan betimlemesi bulunmaktadır (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.56).

Şekil 4.56. AD yapısı içerisinde bulunan dikilitaş akbaba (Arkeolojihaber, 2022)

Karahan Tepe AD yapısında bulunan bir diğer dikilitaş üzerinde hem sekiler üzerinde hemde dikilitaş üzerinde bulunan leopar postları tespit edilmiştir. Bu betimleme dikilitaş üzerinde leopar görünümü vermek için küçük çukurlar oluşturularak yapılmıştır (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.57).

Şekil 4.57. AD yapısı içerisinde bulunan dikilitaş üzerinde leopar postu (Arkeolojihaber, 2022)

Sayburç yerleşim yerinde yapılan kazılarda, dikdörtgen bir parça bulunmuş kenarlarındaki kıvrımlardan muhtemelen dikilitaş olduğu düşünülen eser üzerinde Orta Fırat Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşim yerlerinde betimlenen yırtıcı ve saldırgan hayvan betimlemelerinden farklı olarak daha uysal belki de evcilleştirilmiş bir hayvan betimlemesi tespit edilmiştir (Arkeolojiahaber, 2022) (Şekil 4.58).

Şekil 4.58. Sayburç dikilitaş hayvan betimlemesi (Arkeolojiahaber, 2022)

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hayvan betimlemelerinin yoğun olarak tasvir edildiği yer, dikilitaşlardır. Dikilitaşlar üzerinde hem hayvan tür çeşitliliği fazla hem de tasvir olarak çok işlenmiştir. Bu tezde karşımıza çıkan hayvan türlerinin belirtildiği tablo ve görüldüğü yerleşim yerleri aşağıdaki tablo üzerinden verilmiştir (Çizelge 4.1.).

Çizelge 4.1. Hayvan betimleme dağılımı - Hallan Çemi (HÇ), Boncuklu Tarla (BT), Körtik Tepe (KT), Hasankeyf Höyük (HH), Çayönü (Ç), Gusir Höyük (GH), Sumaki Höyük (SH), Çakmak Tepe (ÇT), Göbeklitepe (GT), Karahan Tepe (KT), Nevali Çori (NÇ), Sayburç (S), Sefertepe (ST), Gürcütepe (G), Mezraa Teleilat (MT), Akarçay (A), Taşlı Tepe (TT)

BETİMLEMELERDE KULLANILAN HAYVANLAR																	
HAYVANLAR	YUKARI DİCLE HAVZASI							ORTA FIRAT BÖLÜMÜ									
	HÇ	BT	KT	HH	Ç	GH	SH	ÇT	GT	KT	NÇ	S	ST	G	MT	A	TT
MEMELİLER																	
KOYUN	+		+	+	+	+			+								
KEÇİ	+		+	+	+	+			+	+							
DOMUZ	+				+				+	+							
KEDİGİL	+		+						+	+							
TİLKİ									+	+							
YABAN DOMUZU									+	+	+						
YABANİ BOĞA	+			+		+	+		+			+					+
ASLAN									+				+				
LEOPAR		+							+	+	+	+	+				
BOZ AYI									+		+	+					
CEYLAN								+	+								
YABANİ EŞEĞİ / YABANİ ASYA EŞEĞİ		+							+	+	+						
KÖPEK					+				+								
ATGİLLER		+							+		+		+				
KUŞ TÜRLERİ																	
SU KUŞLARI									+								
YIRTICI KUŞLAR		+							+	+	+						
AKBABA		+							+	+	+		+				
KARTAL									+								
BÖCEK VE SÜRÜNGENLER			+						+	+			+				
AKREP									+								
YILAN	+	+	+	+					+	+	+		+				
ÖRÜMCEK									+	+							
KAPLUMBAĞA									+	+	+						
KİRPİ									+								

4.2.4. Havaneli ve biley taşları

Göbeklitepe’de bulunan havanellerinin baş kısmında (proximal bölümde) zoomorfik olarak betimlenen ve hammadde olarak bazalt taşından yapılmış örnekler görülmektedir (Şekil 4.59).

Şekil 4.59. Göbeklitepe’de bulunan havaneli (Karul vd., 2021)

Orta Fırat Bölgesinde olan diğer bir yerleşim yeri olan Çakmak Tepe’de ise belli bir yöne doğru hareket halinde olan üç ceylanın üst üste betimlemesi biley taşının üstünde bulunmaktadır (Şahin vd., 2023, s.460) (Şekil 4.60).

Şekil 4.60. Çakmak Tepe’de bulunan bilek taşı (Şahin vd., 2023, Resim 11)

Göbeklitepe’de bulunan ve Şanlıurfa Müzesi’nde idol olarak sergilenen bilek taşı formunda eserler bulunmaktadır. Bu eserlerin bilek taşı mı yoksa idol mü olduğu konusunda henüz net bir görüş birliği sağlanmamıştır. Sergilenen eserlerin hammadeleri amfibolit (Şekil 4.61) ve nefrittir (Şekil 4.62).

Şekil 4.61. Göbeklitepe idol (bilek taşı)
(Karul vd., 2021)

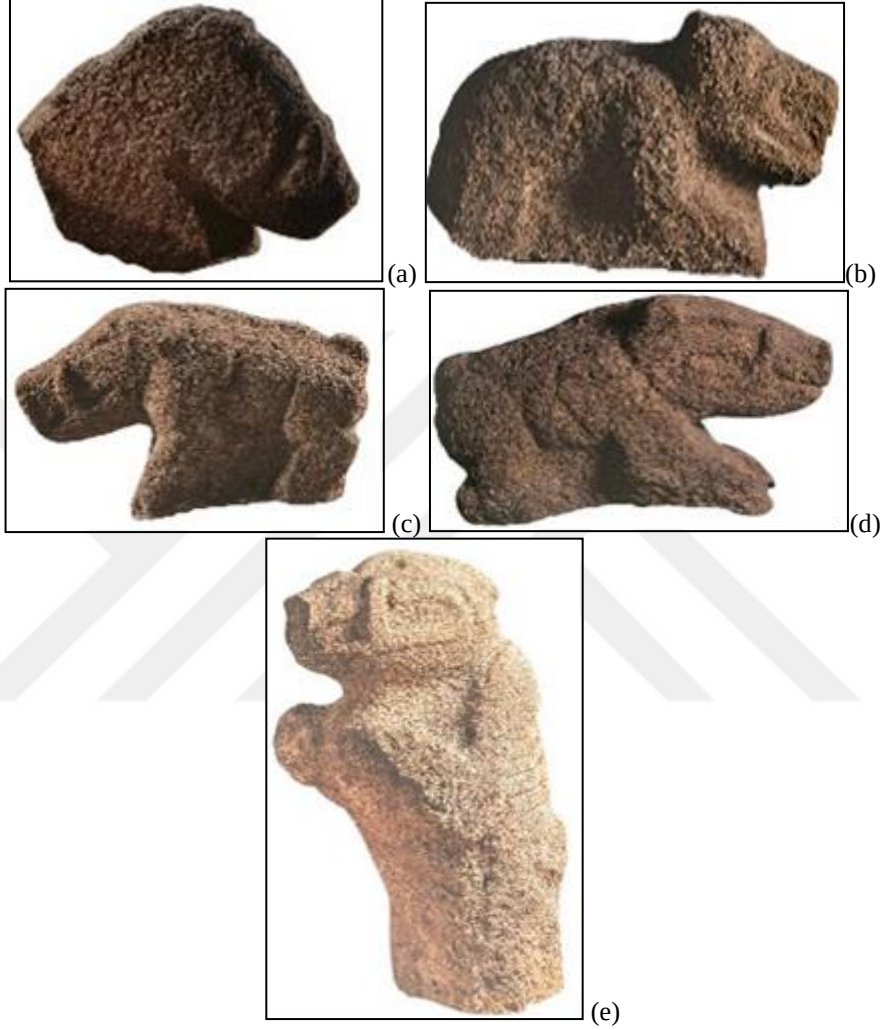

Şekil 4.62. Göbeklitepe idol (bilek taşı)
(Karul vd., 2021)

4.2.5. Heykeller

Orta Fırat Bölgesi’nde yer alan Neolitik yerleşimlerde yapılan kazılar sonucunda hayvan heykelleri tespit edilmiştir. Göbeklitepe’de bulunan hayvan heykellerinin genellikle saldırgan ve dişlerini gösterir şekilde betimlenmeleri, korunma ve yasak gibi durumları akla

getirmektedir. Betimlenen hayvanların kötülükten korunma ve tehlikeleri uzaklaştırmak maksadıyla konulmuş olabileceği düşünülmektedir. Bu hayvanların genel olarak aşağı doğru resmedilmeleri ve bırakılmaları, mabede giren insanlara korku duygusu yaşatma amacı olabileceği düşünülmektedir (Toprak, 2020, s.264), (Şekil 4.63), (Şekil 4.64), (Şekil 4.65), (Şekil 4.66).

Şekil 4.63. Göbeklitepe yabani domuz heykelleri (Karul vd., 2021, s.98-99, 101)

Şekil 4.64. Göbeklitepe yırtıcı hayvan heykelleri (Karul vd., 2021, s.100-102)

Şekil 4.65. Göbeklitepe boğa heykeli (Karul vd., 2021, s.102)

Şekil 4.66. Göbeklitepe aslan heykeli (Karul vd., 2021, s.104)

Göbeklitepe’de 2023 yılında D yapısı içinde yapılan kazılar sırasında ağız kısmında boya pigmentleri olan bir yaban domuz heykeli bulunmuştur. Kireç taşından yapılmış olan gerçek boyutlu yaban domuzu heykelinin yüzeyinde kırmızı, beyaz ve siyah pigment boya kalıntıları görülmektedir. Yaban domuzu heykeli “H” şeklinde bir

sembol, bir hilal, iki yılan ve üç insan yüzü veya maskesi olduğu tahmin edilen betimlemelerle bezeli seki üzerinde yer almaktadır (Arkeofili, 2023) (Şekil 4.67).

Şekil 4.67. Göbeklitepe D yapısı içinde bulunan boyalı yaban domuzu heykeli (Arkeofili, 2023)

Göbeklitepe ve Nevali Çori’de çok sayıda hayvan başı heykelleri ve bütün olarak hayvan heykelcikleri tespit edilmiştir. Bu heykeller malzeme yapısı olarak kireçtaşından yapılmakta olup, heykel tasvirleri hayvanların saldırır pozisyonda bazı eserlerde dişleri görünür şekilde betimlenmektedir. Genel olarak ayı başı, yaban domuz, kirpi, su kuşu ve kedigil ailesinden hayvanlar gösterimiştir. Göbeklitepe ve Nevali Çori kazılarında çıkarılan heykellerin tarihlendirmesi için yapılan araştırmalar sonucunda Çanak Çömleksiz Neolitik A (9500-8800) ve Çanak Çömleksiz Neolitik B (8800-8000) olarak tarihlendirilmektedir (Bildirici, 2011, s.93-97).

Göbeklitepe yerleşim yerindeki heykeller incelendiğinde boyut olarak Nevali Çori yerleşim yerine göre daha büyük yapıldıkları anlaşılmıştır. Heykellerdeki işçilik incelendiğinde, Nevali Çori yerleşimindeki heykeller daha detaylı ve kaliteli işçilik sergilediği görülürken; Göbeklitepe yerleşimindeki heykeller ise birkaç örnek dışında daha kaba işlendiği tespit edilmiştir (Bildirici, 2011, s.46) (Şekil 4.68).

Şekil 4.68. Nevali Çori kuş heykeli (Karul vd., 2021, s.112)

Karahan Tepe yerleşim yerinde ise AD yapısında yüzü duvara doğru gömülmüş muhtemelen sırtında bir hayvan taşıdığı düşünülen taştan yapılmış kafa ve hayvanın pençesi olan bir heykel parçası bulunmuştur (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.69).

Şekil 4.69. Karahan Tepe insan başı ve hayvan pençesi (Arkeolojihaber, 2022)

Karahan Tepe’de bulunan bir heykel duvarın içine sıkıştırılan bir leopar heykelidir ve leopar yırtıcı, ürkütücü ve dişleri görünür şekilde saldırır pozisyonda betimlenmiştir (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.70).

Şekil 4.70. Karahan Tepe leopar heykeli (Arkeolojihaber, 2022)

Karahan Tepe’de bulunan AD yapısı içerisinde bulunan oturur şekilde yapılmış bir insan heykeli bulunmuştur. Heykel, fallus bölgesi vurgulanmış ve elleri kaburgaları üzerinde birleştirilmiş şekilde betimlenmiştir. Heykelin göğüs kısmında örümcek olabilecek bir hayvan betimlemesi bulunmaktadır (Arkeolojihaber, 2022), (Şekil 4.71).

Şekil 4.71. Karahan Tepe oturur vaziyette bir insan heykeli ve göğüs kısmında örümcek (Arkeolojihaber, 2022)

Karahan Tepe’de bulunan muhtemelen sırtında leopar taşıyan bir insan heykeli bulunmuştur (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.72).

Şekil 4.72. Karahan Tepe sırtında leopar taşıyan adam heykeli (Arkeolojihaber, 2022)

Karahan Tepe yerleşim yerinde bulunan heykelde leopar taşıyan bir insan tasvir edilmiştir. Leopar dişleri görünür bir şekilde işlenmiştir. Leoparın pençeleri insanın omuzlarını tutar vaziyettedir (Şekil 4.73).

Şekil 4.73. Karahan Tepe leopar taşıyan insan heykeli (Karul vd., 2021, s.45)

Karahan Tepe’de 2023 yılında bulunmuş bir kızıl akbaba heykeli bulunmuştur. Heykel duvara yerleştirilmiş şekilde bulunmuştur (Arkeolojiahaber, 2024b), (Şekil 4.74).

Şekil 4.74. Karahan Tepe’de bulunan kızıl akbaba heykeli (Arkeolojiahaber, 2024b)

Karahan Tepe yerleşim yerinde yapılan 2024 kazı sezonunda mekanın içinde seki üzerinde dikilitaşların ayrıldığı alanda ateş yakılan bir alan bulunmuştur. Sığır boynuzlarının yanında konumlanmış bir tane hayvan heykeli elde edilmiştir (Ersoy, 2024) (Şekil 4.75).

Şekil 4.75. Karahan Tepe hayvan heykeli (Ersoy, 2024)

Karahan Tepe’de AD yapısı içerisinde çok sayıda hayvan heykel parçaları bulunmuştur. Kuş familyasına ait olan heykel, tam form vermektedir (Arkeolojiahaber, 2022) (Şekil 4.76).

Şekil 4.76. Karahan Tepe kuş familyasi heykeli (Arkeolojiahaber, 2022)

4.2.6. Taş plakalar

Taş plakaların olası kullanım amaçları ve buluntu kontekstleri yukarıda anlatılmıştır (bkz. bu tez 4.1.8.). Göbeklitepe yerleşim yerinde yapılan kazılarda tespit edilen nefrit ve steatit taşlarının üzerine yapılan ve sürüngen familyasından olduğu düşünülen taş plakalar tespit edilmiştir (Şekil 4.77).

Şekil 4.77. Göbeklitepe sürüngen familyası bezemeli taş plaka (Karul vd., 2021, s.57-58)

4.2.7. Figürinler

Ortadoğu’da MÖ 10. binyılda başlayan yerleşik yaşam, tarım ve hayvan evcilleştirmenin yanı sıra toplumsal hayatı da yeniden şekillendirmektedir. Bu sürecin bir sonucu olarak yeni teknolojiler ve alet türleri ortaya çıkmaktadır. Neolitik Çağ figürinlerinde genel olarak kil kullanılmaktadır. Kilin belirli işlemlerden geçirilip şekillendirildikten sonra ateşte pişirilerek sertleştirilmesi ile elde edilen çanak çömleğin gündelik yaşama girişi, basit bir teknolojik ilerlemenin ötesinde bir anlam taşımaktadır (Yücel, 2017, s. 151).

Bu değişim, üretim modeline dayalı yaşamın, yani çiftçi-köy yaşantısının kurumsallaşmasını simgelemektedir. Kilin insan yaşamına girmesiyle birlikte Neolitik Çağ’dan itibaren hayvanların kutsallığı Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağlarına kadar devam etmektedir. Bu durumun en önemli göstergesi, ele geçen pişmiş toprak hayvan figürinlerinin kırık ve parçalanmış halde bulunması ile tanrılar ve krallarla birlikte tasvir edilmiştir. Bunun paralelinde, insanlar inanç, ritüel ve adak amacıyla pişmiş veya pişmemiş topraktan insan ve hayvan biçiminde figürinler üretmişlerdir (Yücel, 2017, s. 151). Anadolu’da Orta PPNB Dönemi’nde (MÖ 8500-7900) Nevali Çori’de bulunan bu figürinlerin erken örnekleri bulunmaktadır. Mezraa Teleilat’ın Çanak Çömlekli Neolitik Çağ’ında (MÖ 7200-5500) pişmiş toprak hayvan figürinlerinde ayaklar önde ve arkada ayrı, paralel bir şekilde biçimlendirilerek betimlenmiştir (Yücel, 2017, s. 152).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Geç Kalkolitik ve Tunç Çağ’ına ait pişmiş toprak zoomorfik figürinlerin üzerindeki kırılma, parçalanma ve delinme işlerinin büyü ritüelleri sırasında gerçekleştirildiği görüşü hâkimdir. Pişmiş topraktan üretilen bu hayvan figürlerinin, Göbeklitepe ve Nevali Çori’deki hayvan tasvirleri gibi koruyucu, kötülüğü uzaklaştırıcı ve bekçi görevini üstlendiği anlaşılmaktadır (Yücel, 2017, s. 156). Nevali Çori yerleşim yerinde farklı hayvan figürinleri ve ayı figürini kazılar

sonucunda tespit edilmiştir (Şekil 4.78), (Şekil 4.79), (Şekil 4.80), (Şekil 4.81), (Şekil 4.82).

Şekil 4.78. Nevali Çori kemik hayvan figürini ve kireçtaşı ayı hayvan figürini (Karul vd., 2021, s.80-81)

Şekil 4.79. Nevali Çori kırmızımsı kireçtaşı hayvan figürini (Karul vd., 2021, s.82)

Şekil 4.80. Nevali Çori hayvan figürini (Karul vd., 2021, s.82)

Şekil 4.81. Nevalı Çori kuş (akbaba) figürinleri (Karul vd., 2021, s.91)

Şekil 4.82. Nevalı Çori leopar postlu erkek figürini (Karul vd., 2021, s.91)

Orta Fırat Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşim yeri olan Göbeklitepe’de yırtıcı hayvan, yaban domuzu, minyatür kirpi ile minyatür akbaba figürinleri kazılar sonucunda elde edilmiştir (Şekil 4.83), (Şekil 4.84), (Şekil 4.85).

(a)

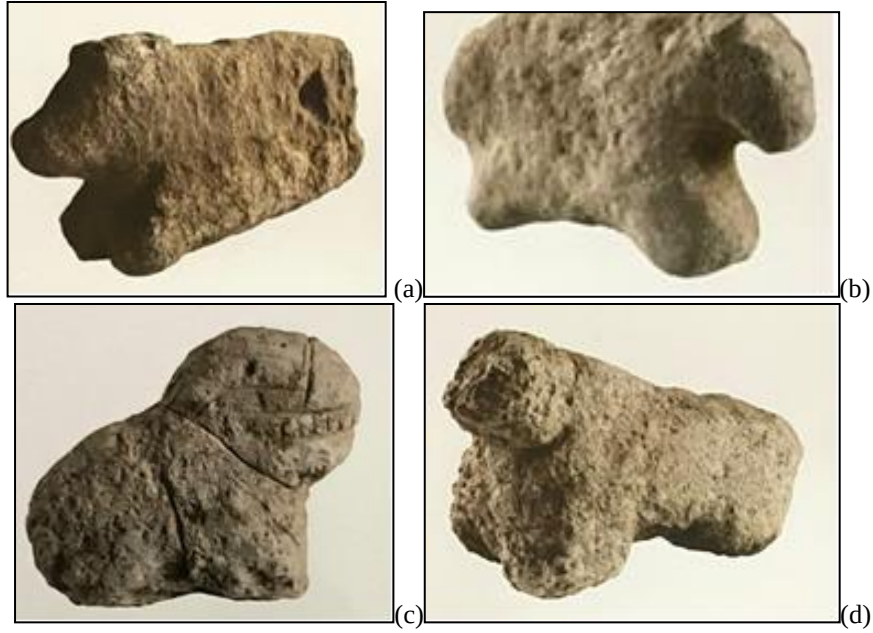

(b)

Şekil 4.83. Göbeklitepe’de bulunmuş minyatür kirpi ve akbaba figürinleri (Karul vd., 2021, s.80)

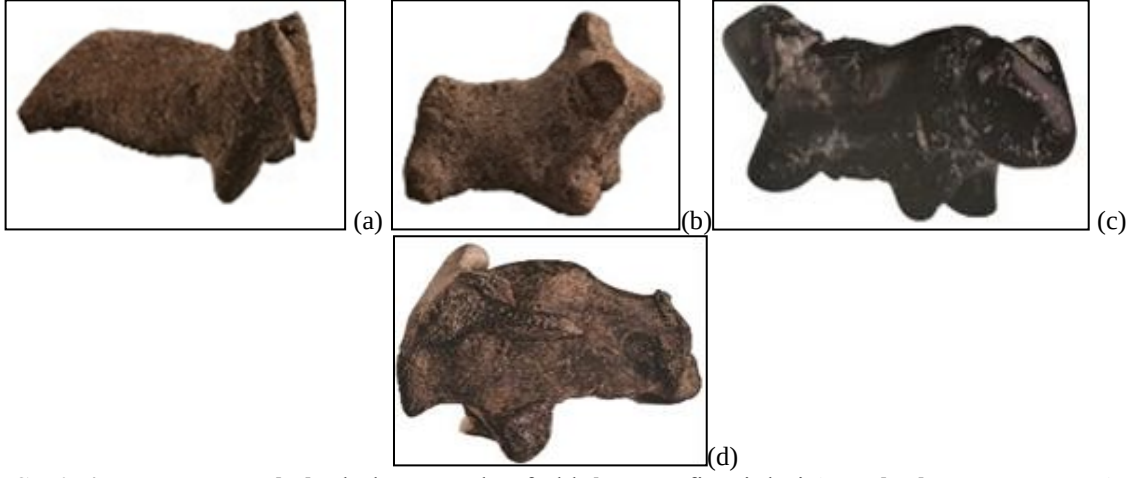

Şekil 4.84. Göbeklitepe’de bulunmuş yaban domuzu figürinleri (Karul vd., 2021, s.77-79)

Şekil 4.85. Göbeklitepe’de bulunmuş farklı tanımlanamayan hayvan figürinleri (Karul vd., 2021, s.76-77, 79)

Mezraa Teleilat yerleşim yerinde ise dört adet farklı hayvan figürini tespit edilmiştir (Şekil 4.86).

Şekil 4.86. Mezraa Teleilat bulunmuş olan farklı hayvan figürinleri (Karul vd., 2021, s.84-85)

Akarçay Höyük yerleşim yerinde ise bir adet hayvan figürine tespit edilmiştir (Şekil 4.87).

Şekil 4.87. Akarçay Höyük hayvan figürini (Karul vd., 2021, s.84)

Gürcütepe yerleşim yerinde ise bir adet hayvan figürünü tespit edilmiştir (Şekil 4.88).

Şekil 4.88. Gürcütepe’de bulunmuş olan kireçtaşı hayvan figürini (Karul vd., 2021, s.84).

Karahan Tepe yerleşim yerinde bir adet bulunan 2 cm büyüklüğünde kurbağa figürini bulunmuştur (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.89).

Şekil 4.89. Karahan Tepe kurbağa heykelcik (Arkeolojihaber, 2022)

Sayburç kazıları sırasında Doç. Dr. Eylem Özdoğan tarafından heykelcik olarak tanımladığı küçük boyutlardaki hayvan figürinleri bulunmuş ve ayı olduğu düşünülmüştür (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.90).

Şekil 4.90. Sayburç yerleşiminde bulunana ayı, hayvan dişi ve hayvan figürini (Arkeolojihaber, 2022; Özdoğan ve Uludağ, 2023, Resim 13)

4.2.8. Kabartmalar

Paleolitik Çağlar'dan beri, insanlar duygu ve düşüncelerini mağara duvarlarına farklı metotlar ile yansıttığı görülmüştür (bkz. bu tez 4.1.10.). Sayburç yerleşim yerinde insan ve hayvan ilişkisinin anlatıldığı iki insan, iki leopar ve bir boğa figürü yan yana sıralı, uzun bir sahne oluşturacak şekilde kabartma tekniğinde tespit edilmiştir. Sahnede figürlerin yönleri iki ana kareye işaret etmektedir. Kabartmanın sağında kalan sahnede

dikkati çeken iki leopar arasında fallusunu tutan bir insan betimleme bulunmaktadır. Leoparların yönleri adama doğru hareket eder pozisyonundadır olup, leoparlar saldırı şeklinde ve dişleri belirgin yırtıcı bir görünüm sergilemektedir. Kabartmanın solunda kalan sahnede ise adam leoparlara sırtı dönük bir şekilde bir boğanın karşısında betimlenmektedir. İnsan betimlemesinde kollar dirsekten kırarak yukarı doğru uzatmış şekilde verilmiştir. Sol elinin parmakları açık bir şekilde betimlenmiş ve parmakların sayısının altı tane olduğu görülmektedir. İnsanın sağ elinde ise belki bir sapan, baş aşağı duran bir yılan ya da bir çingirak olduğu düşünülen bir nesne veya hayvan tutmaktadır. Hemen karşısında duran boğa betimlemesi ise ona doğru yönelen boğa insana saldırı şeklinde ön ayakları hareket eder gibi betimlenmektedir. Boğanın boynuzları belirgin bir şekilde betimlenmiş ve tehlikeli bir görüntü sergilemektedir (Özdoğan vd., 2022, s. 310) (Şekil 4.91).

Şekil 4.91. Sayburç boğa, insan ve leoparlar kabartması (Özdoğan vd., 2022, Resim 6)

2024 yılı kazı sezonunda Karahan Tepe’de yabani eşek kabartması bulunmuştur. Karahan Tepe kazı başkanı buluntunun binanın zemine gömük, üzeri kısa bir taş duvar üzerine dal örgü bir çatı ile örtüldüğü belirtmiştir. İçinde öğütme taşlarının da bulunduğu alanda yaban eşiği betimlemesi döşemeler arasında açığa çıkarılmıştır. Karahan Tepe yerleşim yerinde hayvanlar iki kategoriye ayrılmaktadır; birinci kategori de ürkütücülüğü ile vurgulanmış hayvanlar, ikincisinde ise kuş familyası ve avlanan ceylandır. Karahan Tepe de bir diğer çok tüketilen hayvan ise yaban eşiğidir. Betimlenen yabani eşek de öğütme taşları olan bir tabanın içine yerleştirilmiş hareket halinde kazıma tekniğiyle yapılmıştır. Kazı çalışmasının yapıldığı alan 11 bin yıl öncesine ait mekanlar olduğu bilinmektedir. Bu kazı çalışmasının yapıldığı alanda bir çok öğütme taşlarının olmasının burada günlük hayat faaliyetlerinin de sürdürüldüğüne işaret etmektedir. Yabani eşek figürü, 20 cm uzunluğunda ve hareketli bir şekilde betimlenmektedir. Kazıların devam etmesinden dolayı ve taban seviyesine

ulaşılmadığından dolayı benzeri betimlemelerin olabileceği düşünülmektedir (Etgü, 2024) (Şekil 4.92).

Şekil 4.92. Karahan Tepe yabancı eşek betimlemesi (Etgü, 2024)

Karahan Tepe’de AD yapısı içerisinde blok taşlar üzerine yapılmış akbaba ve tilki hayvan kabartmaları tespit edilmiştir (Şekil 4.93).

(a)

(b)

Şekil 4.93. Karahan Tepe AD yapısı taş blok tilki ve akbaba (Arkeolojiahaber, 2022)

Karahan Tepe yerleşim yerinde bir diğer yapı olan AA yapısında bir seki üzerinde duvar boyunca bir yılan tasviri ve devamında ise bir tilki tasviri yapılmıştır. Tilkinin başı karşıya bakar vaziyette olup, öne doğru ilerler nitelikte ayakları hareket halinde tasvir edilmiştir (Şekil 4.94).

Şekil 4.94. Karahan Tepe AA yapısı seki üzerinde yılan ve tilki kabartması (Arkeolojihaber, 2022)

Karahan Tepe yerleşim yerinde bulunan Kilisik heykel tarzında yapılmış bir insan heykelinin ön cephesinde bir yılan kabartması tasviri görülmektedir (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.95).

Şekil 4.95. Karahan Tepe kilisik heykeli yılan kabartması (Arkeolojihaber, 2022)

Karahan Tepe ‘de bunun AD yapısı içerisinde bulunan seki üzerinde bir leopar postu betimlemesi bulunmuştur. Leopar görünümü için kireç taşından yapılmış seki üzerindeki çukurlara bu görünüm verilmiştir (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.96).

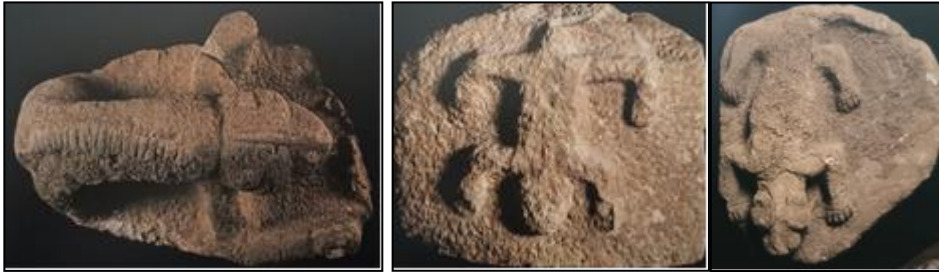

Şekil 4.96. Karahan Tepe AD yapısı içerisinde bulunan seki üzerinde leopar postu (Arkeolojihaber, 2022)

Göbeklitepe’de kireçtaşından yapılmış stilize biçimli bir kuş kabartması görülmektedir ve yine Göbeklitepe yerleşim yerinde bulunan sürüngen familyasından kabartmalara rastlanmaktadır (Şekil 4.97), (Şekil 4.98).

Şekil 4.97. Göbeklitepe kuş kabartması (Şanlıurfa Müzesi Eser Kataloğu, 2021, s 106)

Şekil 4.98. Göbeklitepe sürüngen hayvan kabartmaları (Karul vd., 2021, s.103, 105, 107)

Göbeklitepe’de 2023 yılında yapılan kazılarda D yapısı içerisinde bulunan seki üzerinde iki yılan kabartması görülmektedir. Kabartma zıt yönlerde doğru hareket halinde olduğu düşünülen yılanlar bulunmaktadır (Arkeofili, 2023) (Şekil 4.99).

Şekil 4.99. Göbeklitepe D yapısında bulunan seki üzerinde iki yılan kabartması (Arkeofili, 2023)

Nevali Çori yerleşim yerinde ise bir insanın kafasının arkasında yılan kabartması görülmektedir. Yılanın kafası kalp biçiminde yapılmış yukarıya çıkar vaziyette betimlenmiştir (Şekil 4.100).

Şekil 4.100. Nevali Çori yılan kabartması (yılanlı kafa) (Karul vd., 2021, s.128)

4.2.9. Totemler

“Totem” kavramı anlam olarak Kuzey Amerika kökenli bir terimdir. Totem kelimesinin “Ototeman” kelimesinden türetildiği düşüncesi ileri sürülmektedir. John Long 1791 senesinde Ototeman kelimesini yayınladığı eserinde kelimeyi anlam olarak ‘*onun erkek kardeşi ile kız kardeşi akrabadır*’ anlamına kullanmıştır. Bu inanca sahip kişi veya gruplar totem ile akraba olduğuna inanmaktadır (Tanyu, 1983, s 155).

Totemin yapılması için bir ritüel gerçekleşmektedir. Totemin üzerinde ona inanan toplumun belli bir simgesini veya sembolünü taşımakta olup, bu da kimlik ve toplum olgusunun yerleşmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Her klanın bir hayvan ya da bitki sembolü vardır ve totemlerde kullanılan sembollerde genel olarak hayvanlar öne çıkmaktadır. Totem için seçilen hayvan genel olarak o bölgede yaşayan bir hayvan hem de klanının inanışlarında etkili olan ruhani değerlere sahiptir (İba, 2021, s. 390).

Erken dönem insanların totem sembollerinin daha çok resmedildiği görülürken, kabileye bağlı olarak değişik kullanım alanları bulunmaktadır. Bu klanlar toteme, belli bir sihir, büyü ve mistik bir bağla bağlıdır. Doğada bulunan her şeyin bir ruhu olduğu düşüncesi hâkimdir. İnsanlara göre ruh bedenden ayrı ve canlı bir ilke olarak düşünülmektedir. Bu düşüncenin oluşmasının nedeni, ölüm korkusu ve sonsuz yaşam umudu gibi psikolojik, düşünsel, tarihsel, toplumsal nedenler olduğu yaklaşımıdır (Güvenkaya, 2019, s. 7).

Totem ile kurulan bağ hem kişisel hem de toplumsal ritüellerle daha da pekişmekte ve kuvvetlenmektedir. Ritüellerin yapılma amacı ise totem ile ruhsal bir bağ kurmaktır. Bu ritüellerin ise bazı çeşitleri bulunmaktadır. Her toplumda farklılık gösteren bu ritüeller genel olarak, o kabilenin totemine ait hayvan parçaları insanların üzerinde taşınırken, bazı toplumlarda dövme olarak vücuda yapılmakta bazen ise totem heykelleri dikilmektedir (İba, 2021, s. 390).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Dönem, Orta Fırat Bölgesi totemlerine bakıldığında, Göbeklitepe ve Nevalı Çori’de hayvan betimlemeli totemlere rastlanmaktadır. Totemler genel olarak bir sütun veya bir dikme üzerine kazıma tekniği ile hayvan figürlü, geometrik veya soyut bir şekilde işlenmiştir. Genel olarak kullanılan ham madde kireçtaşı olmaktadır. Genel olarak betimlenen hayvanlar saldırır pozisyonunda ve tehlikeli görünümlü olarak betimlenmiştir. Böyle betimlenmesinin sebebi muhtemelen, kötülüklerden korunmak amacıyla yapılmasıdır (Bayram, 2018, s. 73).

Göbeklitepe kazılarında bulunan, L9-46 nolu açmada 1,87 cm. yüksekliğinde, üzerinde hayvan betimlemelerinin bulunduğu, kireçtaşından yapılmış ve totem olduğu

düşünülen heykel duvar örgüsü içinde tespit edilmiştir. Bu totemin üstünde üç ana hayvan bulunmaktadır. En üstte olasılıkla ayı ya da büyük bir aslan veya leopar figürü yer almaktadır. Totemin üzerinde, başının altında kısa bir boynu kolları ve elleri bulunmakta olup, totemin ayak kısmı bir tanımlanamayan bir hayvanın ayak kısmına benzemektedir. Göbeklitepe’de diğer eserler üzerinde sıklıkla görülen yılan, burada da totem üzerinde de görülmektedir (Bayram, 2018, s. 73) (Şekil 4.101).

Şekil 4.101. Göbeklitepe ayı, leopar, aslan, yılan betimlemeli totem (Karul vd., 2021, s.126)

Nevalı Çori yerleşim yerinde bulunan totem, terazzo yapısının doğu tarafında birbirinden ayrı ve duvar içine örülmüş olarak bulunmaktadır. Bu dört parça birbirinden farklı tarzda yapılmıştır. Birleştirilen parçalar içinde totemin üst kısmını oluşturan kuşun kafa kısmı bulunmamaktadır. Kuşun boyun kısmının daralıp incelmesi göz önüne alındığında bu totemin son parçası olduğu görüşü hakimdir. Totemde, iki insanın sırtı birbirine dönük şekilde tasvir edilmiş ve saçları kireçtaşı üzerinde çizik çapraz tarama şeklinde belirtilmiştir. Bu iki insanın kafalarının üzerine bir kuş heykeli bulunmaktadır. Eserin alt kısmı bulunmamasından dolayı totemin devamı ve büyüklüğü saptanamamaktadır. Üç boyutlu bir form sergilenmesinden dolayı olasılıkla etrafı açık bir şekilde sergilendiği düşünülmektedir (Lichter, 2007, s. 430) (Şekil 4.102).

Şekil 4.102. Nevali Çori insan başlarında kuş totemi (Karul vd., 2021, s.110)

4.2.10. Hayvan başları

Orta Fırat Bölgesi Neolitik Dönem yerleşim yerlerinden Göbeklitepe ve Nevali Çori yerleşim yerinde çok sayıda örneği kazılar sonucunda bulunmuştur. Üç boyutlu, kireçtaşıdan yapılmış hayvan başları genel olarak yırtıcı, dişleri görünür bir pozisyonda betimlenmektedir (Schmidt, 2007, s. 433).

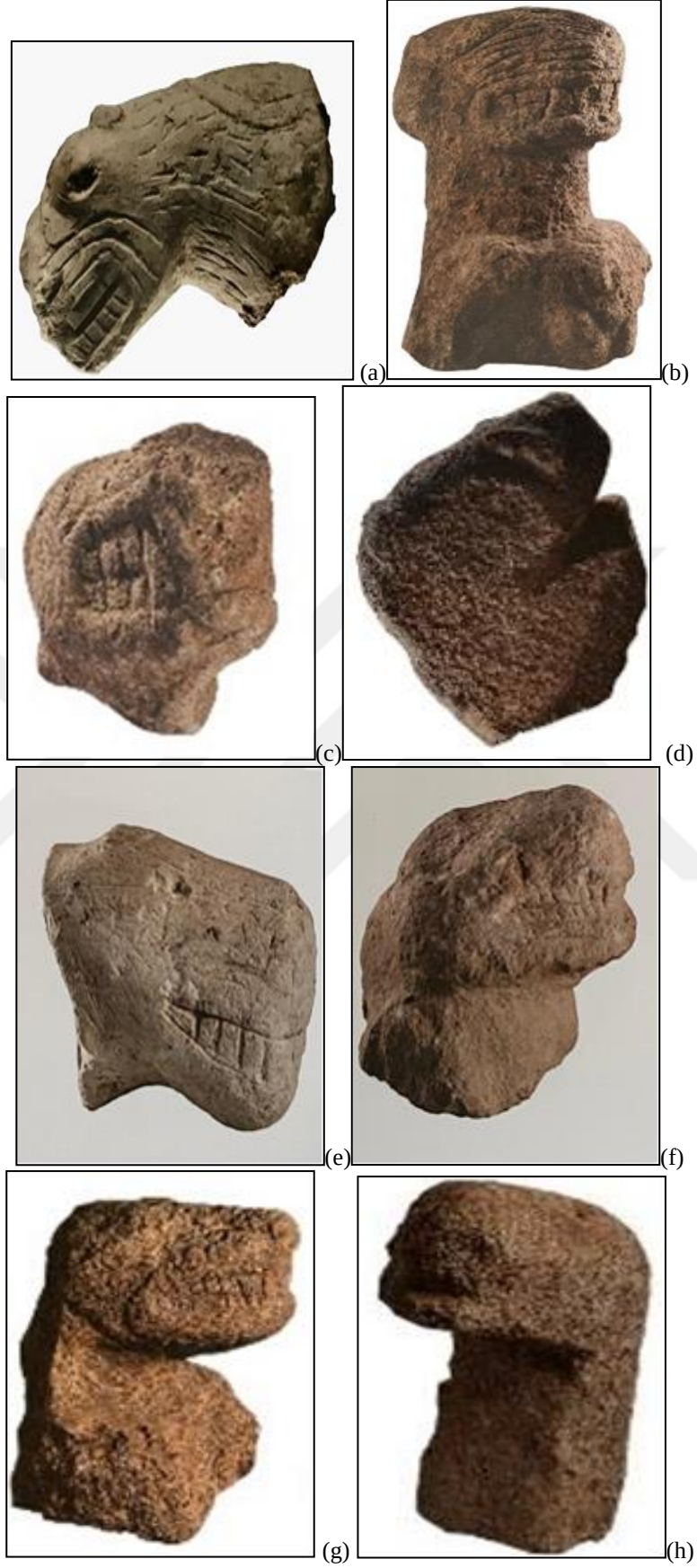
Genel olarak hayvanlar yırtıcı bir görünüm sergilemektedir. Göbeklitepe yerleşim yerinde bulunan akbaba başı, leopar başı ve çok sayıda yırtıcı hayvan başı tespit edilmiştir. Betimlenen hayvanlar genel olarak dişleri görünür ve saldırıya hazırlanır bir görüntü sergilemektedir (Şekil 4.103), (Şekil 4.104), (Şekil 4.105).

Şekil 4.103. Göbeklitepe ayı başı

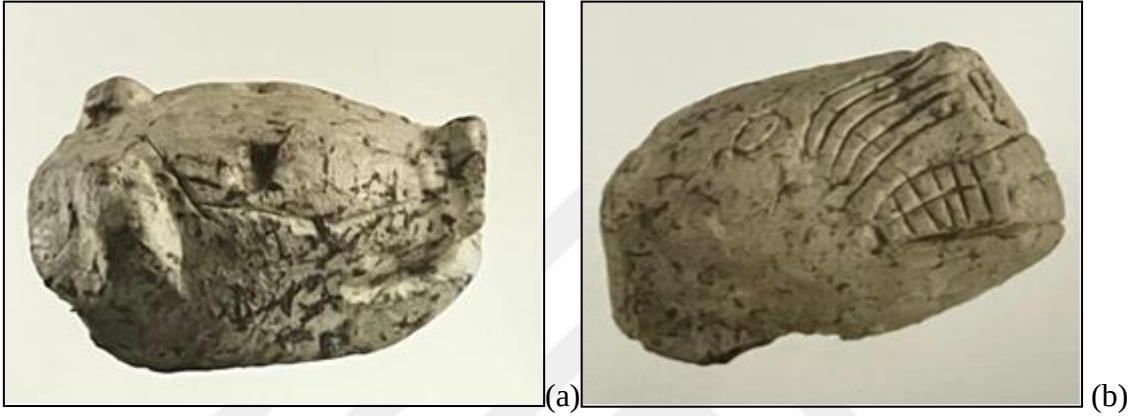
Şekil 4.104. Göbeklitepe akbaba başı (Karul vd., 2021, s.96-104)

Şekil 4.105. Göbeklitepe’de bulunmuş yırtıcı hayvan başları (Karul vd., 2021, s.76, 96-98, 104)

Göbeklitepe'nin III. Tabakasında tespit edilen yuvarlak planlı D yapısı'nın içinde *in-situ* durumda bulunan bir domuz heykeli duvar örüldüğü sırada bir duvar taşı olarak monte edilmiştir (Çelik, 2016, s. 11).

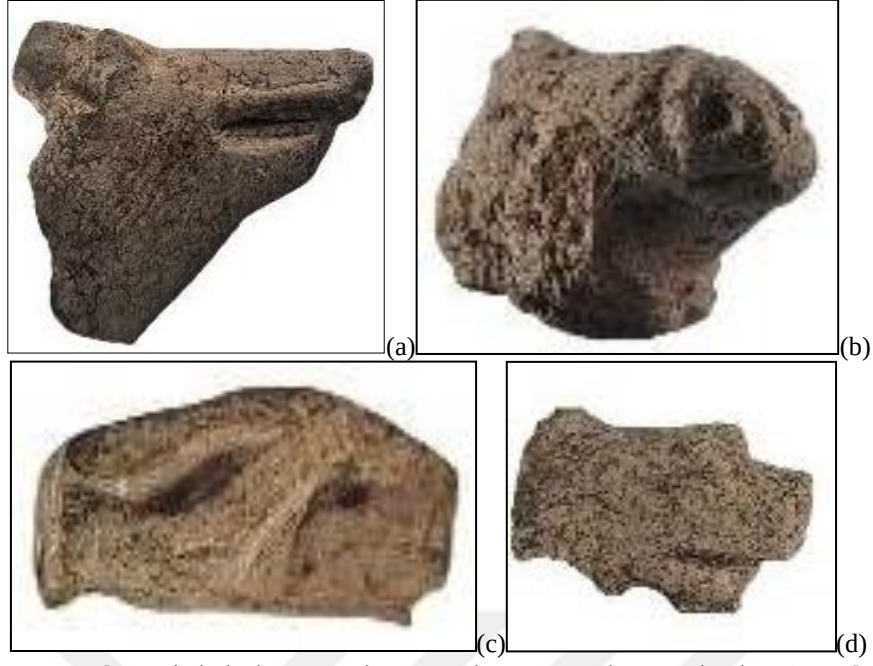
Nevali Çori yerleşim yerinde bulunan, ayı başı, minyatür kaplan başı, yaban domuzu başı, yaban eşiği veya atgil başlarına benzer çok sayıda hayvan başı tespit edilmiştir. Nevali Çori hayvan başları yine Göbeklitepe hayvan başlarında olduğu gibi dişleri görünür ve yırtıcı bir betimleme sergilemektedir (Şekil 4.106), (Şekil 4.107), (Şekil 4.108).

Şekil 4.106. Nevali Çori ayı başı, minyatür kaplan başı (Karul vd., 2021, s.81)

Şekil 4.107. Nevali Çori'de bulunan yaban domuzu ve yabani atgile ait baş (Karul vd., 2021, s.81)

Şekil 4.108. Nevalı Çori’de bulunmuş olan tanımlanamayan hayvan başları (Karul vd., 2021, s.83)

Karahan Tepe’de yapılan kazılarda, çok sayıda hayvan başları ortaya çıkarılmıştır. Bu hayvan başları arasında kuş türleri, leopar ve tilki gibi hayvanlar detaylı olarak tasvir edilmiştir. Karahan Tepe kazı başkanı Prof. Dr. Necmi Karul, bu eserlerin heykel parçaları olduğunu belirtmiştir. Bu heykel parçalarının yalnızca baş kısımlarından oluşması nedeniyle burada “başlık” altında tanımlanmıştır. Betimlenen hayvanlar son derece gerçekçi bir şekilde tasvir edilmiştir. Heykellerde hayvanların ağızları açık ve dişleri görünür şekilde, saldırgan bir ifadeyle tasvir edilmiştir. Göz kısımları çukurlaştırılarak derinlik verilmiş ve bu şekilde hayvanların yüz ifadeleri daha belirgin bir hale getirilmiştir. Bu heykel başları, hem sanatsal yeteneklerin hem de dönemin kültürel ve dini inanışlarının bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Hayvanların bu şekilde tasvir edilmesi, o dönemdeki insanların doğayla olan ilişkisini ve bu hayvanlara atfettikleri sembolik anlamları ortaya koymaktadır (Arkeolojihaber, 2022) (Şekil 4.109).

Şekil 4.109. Karahan Tepe’de bulunan leopar, tilki hayvan başları (Arkeolojiahaber, 2022)

5. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Yakındoğu’da Neolitik Dönem sembolizm ve ritüel kavramları üzerine yapılan araştırmalar günümüzde artış göstermekte olup bu çalışmaların kökeni 1950’li yıllarda Eriha, 1960’lı yıllarda Çayönü ve Çatalhöyük, 1970’li yıllarda ise Mureybet ve benzeri yerleşim yerlerinde yapılan kazılara dayanmaktadır. İlk olarak gerçekleştirilen bu araştırmalar ve ortaya konulan düşünceler ve yorumlar, Yakındoğu Neolitik Dönem toplulukların sosyokültürel yapıları, inanç sistemleri, sembolizm anlayışları ve ritüelleri üzerine yürütülen çalışmalar için, günümüzde devam edenler de dâhil olmak üzere Taş Tepeler Projesi kapsamında; Göbeklitepe, Karahan Tepe, Sayburç, Sefertepe (Taş Tepeler, t.y.) önemli bir yere sahiptir. Bunun yanında, 1980 yılında yapılan Qermez Dere, Nemrik 9 ve Nevalı Çori kazıları, özellikle 1990’lı yıllardan beri yürütülen Göbeklitepe ve yeniden başlayan Çatalhöyük kazıları, 1990’ların sonunda gerçekleştirilen Jerf El Ahmar kazıları ve 2000’li yıllarda yapılan Dja’de, Tell Qaramel, Tell Abr 3, Körtik Tepe, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Boncuklu Tarla kazıları Kuzey Mezopotamya Neolitik tasvir sanatının incelenmesine ve araştırılmasına yeni bir bakış ve yorum kazandırmasına neden olmuştur (Kodaş vd., 2019, s.2).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki Neolitik Dönemde incelenen taş kaplar, ana hatları ile ikiye ayrılmış. Günlük kullanım için olan taş kaplar genel olarak bezemesiz olur iken, ölü armağanı olarak hediye sunulan mezar buluntu yerlerinde olan taş kaplar ise bezemeli estetik kaygı taşıyan eserlerdir. Neolitik Dönem içinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki Körtik Tepe taş kap buluntularında erken dönemlerde bezemesiz taş kaplara rastlanırken geç dönem evresinde bezemeli taş kaplara rastlanmaktadır. Bezemeli taş kapların ölü armağanı olarak bazı mezar buluntularında olması da inanç olgusunu akla getirmektedir (Özkaya ve San, 2002, s.8). Bunun yanı sıra bu durumu Hallan Çemi, Hasankeyf Höyük, Çayönü yerleşim yerlerinde de görmek mümkündür.

Aynı zamanda Mardin Müzesi ve Şanlıurfa Müzesi tarafından satın alma yolu ile alınan taş kaplarda da bezemeli ve bezemesiz tasvirler görülmektedir. Ölü armağanı ve günlük kullanım için yapılan taş kaplar arasındaki fark; ölü hediyesi olanların daha nitelikli bir işçilik, bezeme ve dinsel betimlemelere sahip olmasıdır.

Günlük kullanım için olduğu anlaşılan taş kaplar ise bezemeden yoksun, yalın işçilikleri ve kalın cidarlı ile diğer taş kaplardan ayrılmaktadır (Sığın, 2008, s. 31). Bununla beraber ölü gömme armağanı ile günlük kullanım için yapılan taş kap örneklerinde ağız kenarlarında yer alan askı delikleri ve yüzeylerine işlenmiş dalgalı kabartma bunlardan oluşan bezemeler ortak özellik olarak değerlendirilmektedir (Sığın, 2008, s. 31). Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Yukarı Dicle Havzası ile Orta Fırat Bölgesi taş kap eserlerinde bezemesiz taş kaplarda ortak bir vurgu görülmektedir. Taş kapların kloritten yapılmış, Orta Fırat Bölgesinde daha kalın yaklaşım ve biçim olarak Yukarı Dicle Havzası'na benzerlik göstermektedir (Arkeolojiahaber, 2022).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem taş kaplara bakıldığında höyüklerden çıkan taş kap benzerleri Suriye'de Jerf El Ahmar ve Tell Abr'da da görülmektedir. Jerf El Ahmar yerleşiminde ele geçen bir bezemeli taş kapta kalın bant şeklinde zikzak motifi ve içi taralı üçgen motifi yer almaktadır. Tell Abr'da ise üç yerleşimde de aynı şekilde taş kaplara rastlanmaktadır. Bütüne yakın olan bir taş kap ile iki tane taş kap parçasında bulunan tasvirde ise yatay bant bezemeler içi taralı üçgen motifler ve kalın zikzak motifler yer almaktadır (Ercan ve Çelik, 2013, s. 19). Jerf El Ahmar'da bulunan iki taş kap örneğinde üzerinde bir kuş ya da muhtemelen dörtlü veya üçlü yılanla ilişkilendirilen başlık takan kuş kostümlü bir figür bulunmaktadır.

Diğer taş kap ise kabataslak insan kolları açık ve gerilmiş başı uzamış birkaç yılanla ilişkilendirilmiş dört ayaklı, belki bir çit veya ok tasvir edilmiştir (Benz ve Bauer, 2013, s. 59-60). Bu kompozisyonun benzerleri Körtik Tepe kazıları sonucunda çıkan taş kaplarda görülmektedir.

Orta Fırat Bölgesi'nde 2024 yılı Karahan Tepe kazıları sonucunda çıkan tabaklar ve taş kaplar, Göbeklitepe'de bulunan taş kap parçaları, Nevalı Çori'de bulunan hayvan betimlemeli taş kap dışında yerleşim yerlerinde yoğun bir şekilde işlenen hayvan betimlemeli taş kap eserlere rastlanmamaktadır. Şanlıurfa Müzesi tarafından alınan eser de bu gruba dâhil olmaktadır. Bu bölgeye getirilmiş ve ya diğer yerleşim yerleriyle etkileşimde olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan boncuklar hem tek bir yerleşim yerinde bulunan hem de aynı bölgede bulunan diğer yerleşim yerlerinde çok çeşitlilik ve farklılık görülmektedir. Benzer işlenen hayvan sembolizmi ise yabani atgil başı, yılanbaşı ve akbaba başı betimlemeleridir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Orta Fırat Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşim yeri mimarisine bakıldığında özel yapıların (tapınak alanlarının) yuvarlak planlı, Çanak Çömleksiz B Evresi'nde ise dikdörtgen planlı ilerlemekte ve içlerinde daire çizen dikilitaşlara rastlanmaktadır. Dikilitaşlar kireçtaşından yapılmış büyük bloklar şeklinde ve üzerinde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A Evresi'nde yoğun işlenen hayvan sembolizmi, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi'nde bu sembolizmi devam etmekte fakat yoğun bir şekilde işlenmemiştir. Yukarı Dicle Havzası'nda da dikilitaşlar görülmekte fakat bunlar "I" şeklinde veya moloz taşlarla örülmüş kısa ve bezemesiz olarak işlenmektedir.

Hayvan sembolizminin görüldüğü diğer bir buluntu grubu ise havanelleri ve biley taşlarıdır. Avuç içine oturtulacak büyüklükte olan biley taşları, orta kısımlarında bileyleme işlemleri için derin ve kalın bir yivli olan taş plakalardır. Biley taşları üzerinde görülen hayvan sembolizminde genellikle geometrik tasvirler, figüratif betimlemeler de sıklıkla işlenmektedir. Genel olarak yılan, ok benzeri tasvirler, ağaç dalına benzeyen tasvirler, seyrek olarak ise Jerf El Ahmar yerleşim yeri kazılarında tespit edilen, dört bacaklı hayvanlar ve kuş gibi tasvirler görülmektedir (Köksal Schmidt & Schmidt, 2007, s. 452).

Orta Fırat Bölgesi'nde bulunan Çakmak Tepe'de üç ceylanın tasvir edildiği sahne dışında hayvan betimlemeli biley taşlarına rastlanmamaktadır. Havaneli buluntu grubuna bakıldığında özel bir form göstermeleri, figüratif içerikli işlenişleri başka bir yönde anlamlandırılabilmelerine olanak sağlamaktadır. Muhtemelen, bir asa gibi sembolik ve ritüel amaçlı kullanıldığı ve statü sembolü, kıdem göstergesi olabileceği düşüncesi hakim olmaktadır. Havanellerinin baş kısmında (proximal bölgelerinde) görülen zoomorfik betimlemelerinden dolayı özel bir buluntu olduğu düşünölmektedirler. Nemrik, Hallan Çemi, Körtik Tepe ve Göbeklitepe yerleşim yerlerinde bulunan havanelleri benzerlik göstermektedir (Köksal Schmidt & Schmidt, 2007, s. 452).

Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan ritüel boynuzları veya boğa boynuzları olarak anılan eserler görülmektedir. Boğa boynuzları, iki ucu yükseltilmiş orta kısımları alçak bir boşluk şeklinde yapılmışlardır. Orta Fırat Bölgesi'nde ise bu formda eserlere henüz rastlanmamaktadır. Fakat dikilitaşlar üzerinde Bukranion (Boğa Boynuzları) işlenmiştir.

Kemik spatulalar ve kemik plaklara hayvan betimlemeli olarak Yukarı Dicle Havzası yerleşim yerleri olan, Hallan Çemi, Hasankey Höyük, Boncuklu Tarla ve Körtik Tepe yerleşim yerlerinde görülmektedir. Orta Fırat Bölgesi yerleşim yerlerinde

henüz bu form ve biçimde kemik spatula ve kemik plaklara rastlanmamaktadır (Kodaş vd., 2019, s. 4-5).

Taş plaklar, Yukarı Dicle Havzası yerleşim yeri Körtik Tepe’de kedigil familyasından hayvan betimlemeleri olurken Orta Fırat Bölgesi yerleşim yeri Göbeklitepe’de bulunan taş plaklarda yılan olabileceği düşünülen ve sürüngen familyasından betimlemeler görülmektedir.

Yukarı Dicle Havzası yerleşim yeri Çayönü’nde bulunan köpek, domuz ve diğer hayvanlara ait figürinler tespit edilmiştir. Figürinler uysal ve sakin bir sahne sergilemektedir (Söğüt, 2014). Orta Fırat Bölgesi figürinlerinde ise hayvan betimlemelerinde çeşitlilik söz konusudur. Orta Fırat Bölgesi yerleşim yerlerinde figürinler bulunmuştur ve figürinler genel olarak dişleri görünür veya ağızları açık şekilde tasvir edilmektedir. Aynı zamanda bu figürinler saldırgan ve tehditkâr bir görünüm sergilemektedir (Yücel, 2017, s. 156).

Yukarı Dicle Havzası yerleşim yerlerinde bulunan kabartmalar alçak kabartma örneğidir. Betimlemeler sadece kazıma olarak değil kısmen alçak kabartma tekniğiyle işlenen kabartmalar bulunmaktadır. Kazıma yöntemi genel olarak yivlerle belirtilmekte olduğu görülmektedir. Tasvir edilen hayvan betimlemeleri genel olarak iki bacaklı olduğu fark edilmesine rağmen böcek türü hayvanların yandan görünüşü olduğu düşüncesi hâkimdir. Orta Fırat Bölgesi yerleşim yerlerinde kabartmalar genel olarak yapılarda ve dikili taşlar üzerindeki yüksek kabartma tekniği ile yapıldığı görülmektedir. Tasvirler Göbeklitepe kabartmalarında bilinen altı ya da sekiz bacaklı hayvan betimlemeleri ile benzerlikler mevcuttur. Göbeklitepe D yapısında üç farklı dikilitaş üzerinde diğer betimlenen hayvan tasvirleri de olduğu görülmektedir (Köksal Schmidt & Schmidt, 2007).

Yukarı Dicle Havzası yerleşim yerlerinde günümüze kadar hayvan başlarına henüz rastlanmamışken, 2024 yılı kazı çalışmalarında Boncuklu Tarla yerleşim yerinde leopar başı bulunmuştur. Orta Fırat Bölgesi yerleşim yerlerinde ise, hayvan başları sıklıkla görülmektedir. Hayvan başları üç boyutlu ve kireçtaşından yapılmış genel olarak yırtıcı, dişleri görünür bir pozisyonda betimlenmiştir. Bölgenin hayvan dünyasının çeşitliliği aslında hayvan başlardaki tür farklılığına ve tasvirlere yansımaktadır. Genel olarak Göbeklitepe’de ayı, akbaba ve yırtıcı hayvan başları görülmektedir. Nevali Çori’de ise minyatür kaplan başı, yaban domuzu başı, at ya da eşek-başı ve yırtıcı hayvan başları gözlemlenmektedir (Schmidt, 2007, s. 433).

Totemler, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de sadece Orta Fırat Bölgesi’nde görülmektedir. Totemlerin yapılması için bir ritüelin gerçekleşmesi gerekmektedir. Totemler aynı zamanda ona inanan topluluğun belli bir simgesini veya sembolünü taşımaktadır (İba, 2021, s 390). Nevali Çori, Göbeklitepe ve Karahan Tepe yerleşim yerlerinde totemler tespit edilmiştir. Totemler genel olarak kireçtaşından yapılmıştır. Totemler genel olarak bir sütun veya bir dikme üzerine kazım tekniği ile hayvan figürlü, geometrik ya da soyut bir şekilde işlenmiştir. Genel olarak betimlenen hayvanlar saldırı pozisyonunda ve tehlikeli bir görüntü sergilemektedir. Göbeklitepe yerleşim yerinde ayı (?), leopar, yılan ve bir insanın olduğu totem bulunmaktadır. Nevali Çori yerleşim yerinde ise insan başları üzerinde kuş totemi görülmektedir (Bayram, 2018, s. 73).

6. SONUÇ

Bir kültürün toplumsal bileşenleri incelenirken en değerli bilgi kaynakları, ölü gömme ritüelleri, küçük buluntular ve mimari gibi uygulamalardır. Yakındoğu'da Verimli Hilal olarak adlandırılan bölgede, Neolitik Çağ'ın başlarından itibaren tüm yerleşim yerlerinde, son derece incelikli, anıtsal, çok karmaşık bir inanç ve dinsel sanat anlayışı ve tabii objeleriyle karşılaşmaktadır. Arkeolojik kazılar sonucunda tespit edilen kalıntılar arasında özellikle mimaride erken dönemlerden itibaren belirgin bir şekilde günlük kullanımı için kullanılan yapılar ile özel amaçlar (dinsel, törensel ve ritüel) için kullanılan kamusal yapıların ayrımının yapıldığı görülmektedir.

Mimaride yapılan bu ayrım, dönemin sosyal yapısıyla ilgili başlıca fikirleri vermektedir. Bunun yanında yapılara özgü dekoratif nesneler ve ayrıca bu yapılarda nesnelerin kullanımıyla ilgili bazı gelenekler mevcuttur (Özdöl, 2011, s. 177). İnsanoğlu, sosyal bir olgunun sonucu olan sanat anlayışıyla bazı ritüeller yaparak doğa ile bütünleşir, doğayı kendi rehberi olarak görür ve doğayı taklit ederdi. Bu ritüelleri gerçekleştirirken temelinde duygularını ve niyetlerini bırakırdı. Bu doğrultuda figüratif sanat, sembolik sanat ve ritüeller farklı noktalarda birleşmekteydi. Bu sosyo-kültürel bağlar sırasıyla, pratik ve maddi olarak kabul edilmektedir (Benz ve Bauer, 2013, s.59-60).

Gelenekler ve kültürel yaşam sürekli olarak insan gruplarının gittikleri bölgelere ve zaman dilimine göre uyarlandı. Fakat din ve sanat aynı ilham kaynağı olarak geçerliliğini korumaya devam etmekteydi. Burada enteresan olan ilk çiftçilerle doğrudan temasta olan insanların bir süre sonra bu yeni yaşam tarzını özümsemiş olmasıdır. Bu dönemin özelliklerinden biri de doğa ile ilişkileri değişen insanların, bir daha eski avcı-toplayıcı hayat tarzına ve inançlarına geri dönmemeleri olmuştur (Otte, 2019, s 23).

İnsanların bilişsel dünyasının önemli unsurlarından biri olarak hayvan türlerinin tasviri, yüzyıllardır sanatın vazgeçilmez bir parçası olmaktadır. Tüm kültürlerde ve topluluklarda, insanlar hayvanları yaşamlarının her aşamasında gözlemlemiş, avlamış, evcilletmiş, kutsallaştırmış ve doğanın yeryüzündeki ortakları olarak tasvir etmiştir. İnsanlık, yeryüzünün gizemlerini araştırırken hayvanlara da bu sürecin merkezinde yer vermeyi ihmal etmemiştir. Üst Paleolitik Dönem Son Buzul Çağ'ına ait mağara

resimlerindeki benzersiz hayvan tasvirleri, insanların bilişsel gelişimlerini tamamladıktan sonraki üretimleri olmuştur (Yücel, 2017, s. 150).

Avrupa’da, Üst Paleolitik Çağ’a uzanan hayvan tasvirleri üzerine birçok yorum yapılmakta ve bu yorumlarda avcılık, büyü, tanrısal güç gibi unsurlar ön planda tutulmaktadır. Neolitik Dönemden itibaren, kilin kullanımındaki artış nedeniyle hayvan figürinlerinin üretiminin arttığı tespit edilmiştir. Bu figürinlerin, oyuncak olmasının ötesinde, insanın inanç sistemiyle tanrısal semboller olarak kullanıldığı yönündeki görüşler oldukça yaygınlık kazanmıştır (Yücel, 2017, s. 150).

Neolitik insanı bu sembol ve inancı sergilerken aynı zamanda toplanma alanları veya tapınım alanları inşa etmişlerdir. Yaşadıkları konutlardan daha büyük ve genel olarak yerleşimlerin belli yerlerinde konumlanmaktadırlar. Bu kendilerine özgü mimari tamamen ya da kısmen çukur tabanlı olmaktadır. Bu mimari plan tipi yuvarlak yapı evresi ve dikdörtgen plan tipi evresinde aynı düzende yapıldığı tespit edilmiştir. Genel olarak bu yapılar, yerleşim yerlerinin kenarlarında inşa edilmekteydi. Bu yapılar içinde, evlerinde rastlanmayan yoğun sembolik bezemeli kazıma ve kabartmalı betimlemeler ile karşılaşmaktadır.

Yerleşim alanları terk edilirken ya da kasıtlı olarak bırakılırken yakılarak içleri toprak veya taşlarla doldurulup üzerleri kapatılmaktaydı. İç mekân düzenlemelerine bakıldığında, hem yuvarlak planlı evrede hem de dikdörtgen planlı evrede benzer mimari özellikler sergilenmektedir. İç mekânlarda, duvar boyunca ya da belirli bir cephede seki kullanılmaktaydı. Bu yapılar toprağın içine gömülü olduğu için giriş bölümleri toprak seviyesinde yer aldığından çatıdan giriş sağlanmıştır. Yuvarlak planlı yapıların giriş kısımlarına ulaşmak için yandan yaklaşarak, yan tarafta bulunan eş merkezli duvarların taşıdığı platforma çıkılmaktadır. İç mekânların mimari düzeni, bu yerlerin toplantı veya toplu aktiviteler için kullanıldığını göstermektedir (Aurenche, 2007, s. 423-424).

Örnek olarak Hallan Çemi de tespit edilen yerleşim alanında, yerleşimin merkez alanı ateşin etkisiyle bozulmuş taş ve hayvan kemikleriyle doldurulduğu görülmektedir. Bu kemikler genel olarak tamamen dağılmamış olarak tespit edilmiştir. Bu kemiklerin yanında boynuzları ile beraber üç koyun kafatasının üst üste asalı bir durumda sergilendiğini göstermektedir.

Bu sergilenmenin yapıldığı alanda kemiklerin yanında bulunan yeme ve içme için hazırlanmasında kullanılan çok sayıda üzerleri bezemeli taş kâseler ve betimlemeli havaneleri olduğu tespit edilmiştir. Bu uygulama biçimi ölü gömme geleneklerinde de görülmektedir. Bu uygulamalar topluluğun üyeleri arasındaki sosyal bağı kuvvetlendirme düşüncesi hâkimdir. Bir diğer görüş ise göçebeliği bırakan topluluğun yok olan eski sosyal

sisteminin yerini tutacak yeni bir sistem sunabilmek amacıyla yerleşik yaşama geçmiş küçük toplulukları büyük sosyal bir birim içerisinde bir araya getirme amacı düşüncesidir (Rosenberg, 2007, s. 42).

Neolitik Döneme geçişten önce, insanlar muhtemelen gruplar veya klanlar halinde yaşayan sosyal varlıklardı. Bu dönemde, topluluklar birbirlerine bağlı, belirli bir sosyal yapıya sahiptirler. Bu sosyal organizasyon, ortak bir toplumsal psikolojiyi de beraberinde getirdi. Yerleşik hayata geçmeden önce bile bu tür bir sosyal organizasyonun var olduğu düşünülebilir. İnsanlar, avlanma, barınma ve diğer temel ihtiyaçlarını karşılamak için ortak bir amaç etrafında birleşmiş olabilirler. Bu sosyal organizasyon, insanların birlikte çalışarak kaynakları daha verimli bir şekilde kullanmalarını ve hayatta kalmalarını sağladı.

Gruplar veya klanlar, birbirine destek olarak tehlikelere karşı korunma, yiyecek bulma ve barınak inşa etme gibi temel ihtiyaçlarını karşıladı. Orta Fırat Bölgesi yerleşim yerinde yaşamış insanlar inşa ettikleri barınak ve tapınım alanlarını ana kayayı oyarak ve bölgede bulunan kireçtaşıyla sağlamıştır. Yukarı Dicle Havzası yerleşim yerinde yaşamış insanlar ise genel olarak mimaride kerpiç ve çaydan topladığı taşları kullanmıştır. Aynı zamanda, bu sosyal yapılar, insanların bilgi ve becerilerini paylaşımlarına ve gelecekteki nesillere aktarmalarına olanak tanımıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Döneme ait hayvan sembolizmi içeren buluntu gruplarında ağırlıklı olarak taş malzeme kullanılmıştır. Yukarı Dicle Havzası'ndaki gruplar ise hammadde olarak eserlerini kemik, taş veya klorit taşından yapmışlardır. Hallan Çemi'de bulunan bir havaneli ise kum taşından yapılmıştır. Orta Fırat Bölgesi insanları, figürin ve hayvan başlarını kireçtaşıyla yapmışlardır. Diğer buluntu grubu eserleri ise kemik, taş, nefrit, steatit, amfibolit, klorit ve bazalt gibi çeşitli hammaddelerden yararlanarak üretmiştir. Sefertepe'de bulunan boncuk grubu Orta Fırat Bölgesi'nde kullanılan malzemelerden farklılık göstermiştir. Sayısal anlamda, çeşitlilik açısından diğer küçük buluntu grubundan ayrılmaktadır.

Boncuklardaki hammadde tercihlerine bakıldığında, yerel kaynakların yanı sıra bölgede bulunmayan hammaddelerden üretilmiş boncuk örnekleri görülmüştür. Bu örnekler yeşim ve magmatik labradoritten yapılmış boncuklardır. Biçimsel olarak bölgedeki diğer Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimlerden bilinen formlar görülmüş aynı zamanda başka yerleşim yerlerinde henüz görülmemiş formlara sahip boncuk örnekleri bulunmuştur (Arkeofili, 2022).

Neolitik Dönem de yaşamış insanlar, hayvan tasvirlerinde kendini hayvanlarla özdeşleştirerek içsel bir motivasyon kazanmış olabilir. Hayvanların belirli tür-özellikleri ya

da türe özgü özellikleri içgüdüsel olarak kendinde bulup bu özelliklerle kendini güçlendirmiş olabilir. Örneğin, bir aslanın iktidar ve hâkimiyet kurma özelliği ile kendini özdeşleştirmiş veya bir tilkinin kurnaz ve sezgisel yeteneğiyle kendini bağdaştırmış olabilir. Bu içsel motivasyon, büyük olasılıkla hayatı anlamlandırma çabasıydı. Aynı zamanda, bu dönemde kültür kavramının oluşmasına da katkıda bulunmuştur.

Neolitik insanı, gücünün yetemediği doğa olaylarını veya doğadaki canlıları kutsallaştırmış ve bu deneyimleri harmanlayarak anlamlı bir sistem haline dönüştürmüştür. Hayvanlardaki kendi alanını koruma içgüdüğü, insanların bu özellikleri gözlemleyerek kutsal gördükleri yapıları hayvan tasvirleriyle betimlemelerine neden olmuştur. Bu durum, özellikle bazı hayvanların belirli davranış ve özelliklerden esinlenerek gerçekleştirmiştir. Örneğin, yılanın yer altı ve yer üstü ile bağlantı kurabildiği inancı, onu kutsal ve mistik bir varlık olarak görmelerine yol açmıştır. Bu hayvan betimlemeleri, doğada ve toplum içinde bir statü ve hâkimiyeti sembolize etmiştir. İnsanlar, bu hayvan tasvirleri aracılığıyla kendi güçlerini ve statülerini ifade etmişlerdir. Böylece, hem doğayla olan ilişkilerini hem de toplumsal konumlarını bu sembollerle pekiştirmişlerdir. Bu semboller, aynı zamanda kültürel değerlerin ve inançların nesilden nesille aktarılmasına yardımcı olmuştur.

Bu süreçte, insanların birbirleriyle ve çevreleriyle olan etkileşimleri, sosyal ve kültürel bağların güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Yerleşik hayata geçişle birlikte, bu sosyal organizasyonlar daha da karmaşık hale geldi ve topluluklar arası ilişkiler gelişti. Ancak, yerleşik hayata geçilmeden önce bile bu sosyal yapılar ve ortak amaçlar, insanların hayatta kalmaları ve topluluk olarak gelişmeleri için kritik bir rol oynadı.

Yazının icadından önceki dönemlerde semboller, insanlar arasında iletişimi sağlamak için kullanılan en önemli araçlardan biriydi. Neolitik insanı, doğrudan konuşma ve işaret dili dışında, düşüncelerini, inançlarını, duygularını ve yaşam biçimlerini aktarmak için sembollerini kullanmışlar. Semboller, anlam ve bilgi taşıyan görsel işaretler olarak hizmet etmiş ve karmaşık fikirlerin ifade edilmesine olanak tanımıştır. Semboller, bir iletişim yöntemidir ve tarih boyunca insanların birbiriyle ve topluluk içinde oluşturduğu bir dilin ifadesidir.

O dönemin insanları, semboller aracılığıyla düşüncelerini duygularını ve bilgilerini birbirine aktarmışlardır. Bu sembolik iletişim, sadece bireyler arasında değil, aynı zamanda farklı topluluklar arasında da önemli bir iletişim aracı olmuştur. Semboller, bir toplumun ortak değerlerini, inançlarını ve normlarını yansıtarak, bireylerin ve grupların birbiriyle etkileşime girmelerini sağlamıştır. Aynı zamanda sembolik dil, topluluklar arası iletişimi de kolaylaştırmış ve kültürel anlamda köprüler kurulmasına yardımcı olmuştur. Yoğun olarak

bulunan hayvan tasvirleri, bazı araştırmacılar tarafından bir efsanenin anlatımı olarak yorumlanmakta, diğer araştırmacılar ise bunların bir kabile dilini temsil ettiğini belirtmektedir. Bu iki görüşün ortak noktası, Neolitik Dönem de yaşamış insanların, bu sembollerle dolu iletişim dili aracılığıyla düşüncelerini, inançlarını ve duygularını gelecekteki toplumlara ve nesillere aktarmaya çalışmışlardır.

Bu iletişim biçimi, onların kültürel değerlerini ve yaşam biçimlerini nesiller boyu sürdürebilmelerine olanak sağlamıştır. Hayvan türlerinin tasviri, insanların bilişsel dünyasının önemli unsurlarından biri olarak yüzyıllardır sanatın vazgeçilmez bir parçası olmuştur. İnsanlar, tüm kültürlerde ve topluluklarda hayvanları, yaşamlarının her aşamasında gözlemlemiş, avlamış, evcilleştirmiş, kutsallaştırmış ve doğanın ortakları olarak betimlemiştir. Bu tasvirler, hayvanların sadece günlük yaşamın bir parçası olmadığını, aynı zamanda kültürel ve manevi açıdan da büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, bu tasvirlerin ilettiği mesajı tam olarak bugün net bir şekilde okuyamıyoruz; yalnızca tahmin edebiliyoruz ve yorumlayabiliyoruz.

Şuan elimizdeki bilgilerle bu semboller bize insanın doğanın bir parçası olduğunu ondan ayrıldığını ve bunun dışında da geneline bakıldığında yırtıcı hayvanları kullanarak da belli bir güç, itibar sahibi veya mimariye bir prestij katmaya çalıştıkları şeklinde düşünülebilir. Kuş sahnelerinin olduğu tasvirler, kuşların çiftleşme sırasında yaptığı danslar öne çıkmıştır. Buna bağlı olarak yılanların ise yer üstü ve yeraltındaki dünyayı birbiriyle birleştirdiği düşünülebilir. Akbaba, bize insan ruhunun gökyüzüne taşıdığını düşündürmektedir. Ama bunlar sadece bir düşünce olarak kalmaktadır. Bunları daha iyi anlayabilmemiz için daha fazla arkeolojik kazıların yapılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Akman, M. S. (2003). Yapı malzemelerinin tarihsel gelişimi. *Türkiye Mühendislik Haberleri*, 426.
- Albayrak, Y. (2023). Göbeklitepe'den hayvan tasvirleri. *Küllüye*, 4(2), 81-111. <https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1267083>
- Arbuckle, B. S. (2015). Hayvan sembolizmi, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 46-55.
- Arbuckle, B. S., & Hammer, E. L. (2019). The rise of pastoralism in the ancient Near East. *Journal of Archaeological Research*, 27, 391-449. <https://doi.org/10.1007/s10814-018-9124-8>
- Arda, E. (2019). Kişisel süs eşyası boncuk, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(34), 438-456.
- Arkeofili. (2022, 19 Kasım). Sefertepe’de dikilitaşlı yapı kompleksi ortaya çıktı. https://arkeofili.com/sefertepe-dikilitasli-yapi-kompleksi-ortaya-cikti/#google_vignette
- Arkeofili. (2023, 30 Eylül). Göbeklitepe ve Karahantepe’de gerçek boyutlu heykeller bulundu. <https://arkeofili.com/gobeklitepe-ve-karahantepede-gercek-boyutlu-heykeller-bulundu/#:~:text=Yap%C4%B1lan%20%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fmalar%20s%C4%B1ras%C4%B1nda%20G%C3%B6beklitepe'nin,boyal%C4%B1%20heykel%20olma%20%C3%B6zelli%C4%9Fini%20ta%C5%9F%C4%B1yor>
- Arkeofili. (2024, 11 Kasım). Karahantepe’de ritüellere dair yeni bulgular ortaya çıkarıldı. <https://arkeofili.com/karahantepede-rituellere-dair-yeni-bulgular-ortaya-cikarildi>
- Arkeolojiahaber. [@arkeolojiahaber]. (2022, 4 Kasım). #68 TAŞ TEPELER “Büyük Dönüşümün Coğrafyası” [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=ueAUcFBCdjo&t=11683s>
- Arkeolojiahaber. [@arkeolojiahaber]. (2024a, 30 Eylül). Şanlıurfa’daki Sefertepe’de biri leopar, diğeri akbaba ve insan figürlü, yaklaşık 10.000 yıl öncesine tarihlenen iki süs eşyası bulundu [Fotoğraf]. Instagram. https://www.instagram.com/p/DAiE8l_Otvs/?igsh=aDc0d2Y5eDlnA1
- Arkeolojiahaber. [@arkeolojiahaber]. (2024b, 19 Nisan). Karahantepe’de 2023 yılında duvara yerleştirilmiş şekilde bulunan Kızıl Akbaba heykeli [Fotoğraf]. Instagram. https://www.instagram.com/p/C58J47GLm6g/?igsh=QkFGMjRBeVVqWg%3D%3D&img_index=1

- Aurenche, O. (2007). *Altın üçgen ve önyasya da neolitik'in başlangıcı, 12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt: C. Lichter- S. Gün), Karlsruhe Badisches Landesmuseum.
- Aurenche, O. (2007). Altın Üçgen ve Önyasya'da Neolitik'in başlangıcı. İçinde L. Clemens, ve S. Gün (Ed.), *12000 yıl önce Anadolu: İnsanlığın en eski anıtları* (ss. 419-429). Karlsruhe Badisches Landesmuseum.
- Avcı, M. C. (2019). *Dünyanın ilk anıtsal inanç merkezi: Göbeklitepe*, [Yüksek Lisans Tezi]. Harran Üniversitesi.
- Ayaydın, E. (2024, 29 Eylül). *Sefertepede yaklaşık 10 bin yıl öncesine tarihlenen süs eşyaları bulundu*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur/sefertepede-yaklasik-10-bin-yil-oncesine-tarihlenen-sus-esyalari-bulundu/3345145>
- Azarak, L. U. (2023). Yukarı Mezopotamya Neolitik yaşamının vazgeçilmezleri: ölü gömme hediyesi boncuklar. O. Bozan, A. Ertekin, İ. Baytak ve D. Adlığ (Ed.), *Cumhuriyetin 100. yılında Çayönü'nden Osmanlı'ya Ergani* (ss. 37). Ekin Yayınevi.
- Baş, F., Çiçek, Ö., Turan, Ç., Hodakoğlu, B., Yıldız, S., İsen, Z., Genç, Ş., Alper, M. C., Ural, Ö., Arı, N., Özdemir, Z., Çiftçi, C., Barış, Ö., Talayhan, N., İnanç, İ., Öztoprak, S., Üner, O. F. ve Ömeroğlu, Y. (Ed.) (2017). *Batman Müzesi Eser Kataloğu*. Batman Müze Müdürlüğü.
- Başgelen, N. (2015). Nevali Çori/ Veba Vadisi'nden Göbeklitepe'nin Dilek Ağacına: Klaus Schmidt, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 46, 30-37.
- Bayram, G. (2018). Güneydoğu Anadolu'nun Neolitik Çağ totemleri ve ritüel nesneleri. *Amisos*, 3(4), 67-89.
- Baysal, E. L. (2015). Neolitik Dönem süs eşyaları: Yeni yaklaşımlar ve Türkiye'deki son araştırmalar. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, (18), 9-23.
- Benz, M., & Bauer, J. (2013). Symbols of power-Symbols of crisis? A Psycho-social approach to Early Neolithic symbol systems. In H. G. K. Gebel, & G. O. Rollefson (Ed.), *Neo-Lithics 2/13: The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, Special Topic on the Symbolic Construction of Community* (pp. 11-23). New Publications.
- Benz, M., & Bauer, J. (2015). On scorpions, birds and snakes—Evidence for shamanism in Northern Mesopotamia during the Early Holocene. *Journal of Ritual Studies*, 29(2), 1-23. <https://www.jstor.org/stable/44735499>
- Bildirici, H. (2011). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ heykel sanatı* [Yüksek Lisans Tezi], Selçuk Üniversitesi.
- Bingöl, E. (2021). Güneydoğu Anadolu'da neolitik dönem dikilitaş geleneği: bağlamsal yaklaşımla karşılaştırmalı bir değerlendirme, *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, 25, 27–59.

- Boncuklu Tarla [@boncuklu_tarla]. (2023, 16 Ağustos). *Boncuklu Tarla and and beads (Boncuklu Tarla et parures)* [Fotoğraf]. Instagram. <https://www.instagram.com/p/CwAtOYsNK8t/?igsh=YTJwbHkwdzVpa2xr>
- Boncuklu Tarla [@boncuklu_tarla]. (2024a, 29 Eylül). *Owl : Hibou : Baykuş Pendant, Middle PPNB, Boncuklu Tarla* [Fotoğraf]. Instagram. <https://www.instagram.com/p/DAf3oUjgzrz/?igsh=aWMydnBzZnkwYWl2>
- Boncuklu Tarla [@boncuklu_tarla]. (2024b, 23 Ekim). *Leopar* [Fotoğraf]. Instagram. <https://www.instagram.com/p/DBd740Pqpdl/?igsh=cG85a2dnM3JnMnU2>
- Bozbay, H. (2009). *Neolitik Dönem Akarçay Tepe Yerleşmesinde Küçük Buluntular Işığında Zanaat Ürünleri* [Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Üniversitesi.
- Bozbay, H. (2013). Akarçay Tepe yerleşmesinden Neolitik Dönem'e ait üç adet hayvan biçimli minyatür kap ya da kap biçimli hayvan figürini. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 177-184.
- Braidwood, R. J., Cambel, H., & Schirmer, W. (1981). Beginnings of village-farming communities in southeastern Turkey: Çayönü Tepesi, 1978 and 1979, *Journal of Field Archaeology*, 8(3), 249-258.
- Coğrafya Harita. (t.y.). Güneydoğu Anadolu Bölgesinin bölümleri haritası. <http://cografyaharita.com/haritalarim/4mguneydogu-anadolu-bolgesi-bolumler-haritasi.png>
- Çelik, B. (2016). Yeni buluntular ışığında Seramiksiz Neolitik Dönem erkek figürleri. *Kafkas Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (17), 3-18. <https://doi.org/10.9775/kausbed.2016.001>
- Çelik, B., Güler, M. ve Güler, G. (2011). Türkiye'nin güneydoğusunda yeni bir çanak çömleksiz neolitik yerleşim: Taşlı Tepe. *Anadolu*, (37), 225-236.
- Dinçer, G. (2018). *Güneydoğu Anadolu akeramik neolitik dönem ölü gömme gelenekleri ve sosyokültürel yapı*, [Yüksek Lisans Tezi], Gazi Üniversitesi.
- Ercan, M. ve Çelik, B. (2013). Şanlıurfa Müzesi'nden Neolitik Döneme ait bir grup eser. *Anadolu*, (39), 13-53.
- Erdalkıran, M., Uludağ, C. ve Avcı, C. (2022). Gürcütepe 2021 yılı kazısı. İçinde A. Özme (Ed.), 42. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu – 42. Kazı Sonuçları Toplantısı: Cilt 4* (ss. 173-184). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 195/4.
- Ersoy, M. N. [@mehmetersoytr]. (2024, 3 Kasım). *Karahantepe'de tarihin izleri gün yüzüne çıkıyor!* [Video]. Instagram. <https://www.instagram.com/reel/DB5n2bfNt3D/?igsh=dHB6dTAWc2tkd24y>

- Etgü, M. (2024, 31 Ağustos). *Karahantepe’de bulunan koşan yaban eşeği figürü neolitik döneme ışık tutacak.* Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur/karahantepede-bulunan-kosan-yaban-esegi-figuru-neolitik-doneme-isik-tutacak/3317585>
- Güldoğan, E. (2011). Aşıklı Höyük Sürtmetaş Buluntu Topluluğu. *TÜBA-AR*, (14), 41-58.
- Güldoğan, E. ve Uludağ, C. (2022). Taş Tepeler Projesinin doğudaki sınır yerleşmesi Sefertepe: ilk sonuçlar. *Arkeoloji ve Sanat*, (171), 13-26.
- Gündem, C. Y. (2020). *Uzun yürüyüş. Arkeolojik hayvan kalıntılarının hikayesi, arkeozooloji bilimi nedir?* Ege Yayınları.
- Gündem, C. Y. (2024). *Söyleşi.* Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Gündem, C. Y. ve Dağlı, M. (2018). Three early Neolithic stone vessels from the Mardin Museum. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 1837-1845. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.403269>
- Gündem, C. Y. ve Erdoğan, N. (2018). A Neolithic Stone Cup with a Sacred Scene, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Arkeoloji Dergisi*, XXIII.
- Gündüzalp, S. (2021). *Sumaki Höyük verileri ışığında Yukarı Mezopotamya’da çanak çömlek kullanımının başlangıcı ve gelişimi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Güvenkaya, B.C. (2019). *Koruyucu heykeller: yerli halklarda heykel ve heykelin koruyuculuk işlevi*, [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Hauptmann, H. (2012). Kommagene’de İlk Neolitik Dönem Kültürel Betimler. *Wagner. J.) Fırat Kıyısında Tanrı Kralları, Kommagene’de Yeni Kazılar ve Araştırmalar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, 13-25.
- İba, Ş. M. (2021). Totem heykellerde güncel yorumlar. İçinde *Uluslararası Anadolu Sanat Sempozyumu: Tam Bildiri Kitabı* (ss. 388-403). Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayın No:103.
- İnceli, P. ve Garip, S. (2022). Bir iletişim yöntemi olarak semboller ve Göbeklitepe’de yer alan hayvan sembollerinin göstergebilimsel çözümlemesi. İçinde V. Ayhan ve E. Tüylüoğlu (Ed.), *Göbeklitepe ve semboller* (ss. 115-138). Alfa Yayıncılık.
- İpek, B. ve Çiftçi, Y. (2020). Boncuklu Tarla Doğu Alanı Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem mimarisi ve köy-mekan organizasyonu. *Mukaddime*, 11(1), 212-234. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.682169>
- İpek, B., Şan, M. ve Eksik, M. (2024). Geç Neolitik Dönem Halaf Kültürü’nde sanat ve sembolizm. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 34-52. <https://doi.org/10.47130/bitlissos.1447395>

- Karacalı, A. O. (2018). *Neolitik Yakınoğu ve Göbeklitepe mimarisi*. Gece Kitaplığı.
- Karagülleođu, Z. Y. (2022). Keçilerin evcilleşme süreci ve Tennessee keçileri. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 7(2), 118-126. <https://doi.org/10.46628/itbhssj.1159139>
- Kartal, M., Taşkıran, H., Bulut, K. ve Dinç, O. (2014). Yontmataş bulguları ışığında Yukarı Dicle Havzası'nda yeni bir neolitik yerleşim: Boncuklu Tarla. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(1), 481-492.
- Karul, N. (2011). Gusir Höyük. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey* (pp. 1-17). Archaeology & Art Publications.
- Karul, N. ve Özdoğan, E. (2019). Neolitik teriminin kavramsal değişimi ve Güneydoğu Anadolu'da neolitik araştırmalarının dünü-bugünü. *Arkeoloji ve Sanat*, (163), 1-28.
- Karul, N., Kozbe, G. ve Yavuzkır, A. (Ed.) (2021). *Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu*. 2. Basım. Şanlıurfa Müze Müdürlüğü.
- Karul, N., Semiz, N. ve Polat, N. (2022). Karahantepe 2019-2021 çalışmaları. İçinde A. Özme (Ed.), 42. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu – 42. Kazı Sonuçları Toplantısı: Cilt 4* (ss. 205-220). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 195/4.
- Kodaş, E. (2018). Yukarı Dicle'de yeni bir çanak çömleksiz neolitik yerleşim yeri: Boncuklu Tarla kazıları ve ilk gözlemler. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 158, 7-20.
- Kodaş, E., Genç, B., Labedan Kodaş, C., İpek, B. ve Erdoğan, N. (2019). Boncuklu Tarla Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlenen Bir Grup Figürlü Kemik Plak, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 4(1), 1-6.
- Kodaş, E., Kinzel, M., Erdem, Ç., Özkan, K., İpek, B. ve Çiftçi, Y. (2023). Boncuklu Tarla 2022 yılı kazı çalışmaları. İçinde A. Özme (Ed.), 43. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu – 43. Kazı Sonuçları Toplantısı: Cilt 1* (ss. 389-400). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 195/4.
- Kozbe, G. ve Güngör, A. (2022). *Boncuklu Tarla Höyüğü*, Mardin İli Kültür Envanteri Cilt 2.
- Köksal Schmidt, Ç. ve Schmidt, K. (2007). Boncuklar, taş kaplar, taş tabletler el sanatlarında uzmanlaşma ve Taş Devri sembol sistemi. İçinde L. Clemens, ve S. Gün (Ed.), *12000 yıl önce Anadolu: İnsanlığın en eski anıtları* (ss. 449-456). Karlsruhe Badisches Landesmuseum.
- Lichter, C. (2007), *Parçalanmış ya da bütün Anadolu da yeni taş devrinde ölü ritüelleri ve ölümlere yapılan uygulamalar, 12.000 yıl önce anadolu, insanlığın en eski anıtları*, (Edt: C. Lichter- S. Gün), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe.

- Mesci, M. (2022). Göbeklitepe and Its Management Process. *Sivas Interdisipliner Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(1-2), 144-150.
- Miyake, Y. (2016). Hasankeyf Höyük ‘Dicle Havzası’nın ilk Yerleşik Köyü, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 28-39
- Nergiz, Ş. (2008). *Yakındoğu Neolitik’inde phalous sembolü sorunu*, [Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Üniversitesi.
- Otte, M. (2019). Neolitik Sanat Nedir. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*. Mayıs-Haziran.
- Ökse, A. T. (2020). Yukarı Dicle Havzası–Ambar Çayı Vadisi Yerleşim Tarihi. *Olba*, 28(XXVIII), 1-34.
- Özdoğan, A. (2007). Çayönü. İçinde L. Clemens, ve S. Gün (Ed.), *12000 yıl önce Anadolu: İnsanlığın en eski anıtları* (ss. 424-429). Karlsruhe Badisches Landesmuseum.
- Özdoğan, E. ve Uludağ, C. (2023). Sayburç 2022 yılı kazı çalışmaları. İçinde A. Özme (Ed.), *43. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu – 43. Kazı Sonuçları Toplantısı: Cilt 5* (ss. 99-114). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 195/4.
- Özdoğan, E., Uludağ, C. ve Polat, N. (2022). Sayburç 2021 ilk dönem çalışmaları. İçinde A. Özme (Ed.), *42. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu – 42. Kazı Sonuçları Toplantısı: Cilt 2* (ss. 307-322). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 195/4.
- Özdoğan, M. (2007). Mezraa Teleilat. İçinde L. Clemens, ve S. Gün (Ed.), *12000 yıl önce Anadolu: İnsanlığın en eski anıtları* (ss. 450-453). Karlsruhe Badisches Landesmuseum.
- Özdoğan, M. ve Hauptmann, G. (2007). Anadolu’da Neolitik devrim İçinde L. Clemens, ve S. Gün (Ed.), *12000 yıl önce Anadolu: İnsanlığın en eski anıtları* (ss. 404-410). Karlsruhe Badisches Landesmuseum.
- Özdöl, S. (2011). Çanak çömleksiz neolitik çağda güneydoğu anadolu’da din ve sosyal yapı, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26(1), 173-199.
- Özkaya, V. (2021a, 4 Ağustos). Körtik Tepe: Dicle boylarında evrensel uygarlığın gelişkin paydaşı. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*. <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/arkeoloji/kortiktepe>
- Özkaya, V. (2021b). Dicle kıyısında uygarlığın ilk izleri Körtik Tepe. *Diyarbakır Kültür ve Medeniyet Dergisi*. <https://diyarbakirdergisi.com/dicle-kiyisinda-uygarlig%CC%86in-ilk-izleri-ko%CC%88rtik-tepe-2/>
- Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2009). Körtik Tepe, a new Pre-Pottery Neolithic A site in south-eastern Anatolia, *Antiquity*, 83(320).

- Özkaya, V. ve Çahin, F. (2019). Körtik Tepe 2017 kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 40(3), 575-594.
- Özkaya, V. ve San, O. (2002). Körtik Tepe arkeolojik kazıları, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 23(2), 423-434.
- Özkaya, V. ve San, O. (2011). Körtik Tepe Arkeolojik Kazıları. *Kazı sonuçları Toplantısı*, 23(2), 423-434
- Özkaya, V., Coşkun, A., ve Soyukaya, N. (2013). *Körtik tepe: uygarlığın Diyarbakır'daki ilk adımları*. Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları.
- Öztürk, Z. K. ve Şimşek, A. (2019). Tarih öncesi dönemdeki ilk barınma alanları ile Anadolu'daki Körtik Tepe, Hallan Çemi, Nevali Çori ve Aşıklı Höyük yerleşimlerinde, inanç ve kültürün etkisinin incelenmesi. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(3), 14-22.
- Rosenberg, M. (2007). *12.000 yıl önce anadolu, insanlığın en eski anıtları*, (Edt: C. Lichter- S. Gün), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe.
- Rosenberg, M. (2019). Hallan Çemi: Hareketli avcı toplayıcı yaşam modelinden yerleşik yaşama geçiş. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (69), 70-73.
- Sarıaltun, S. (2023). Sumaki Höyük Neolitik Dönem mimarisi: Mimari plan, yapı malzemeleri ve yerleşim stratejisindeki farklılaşmayı anlamak. *Arkeoloji Dergisi*, 2(31), 1-22. <https://doi.org/10.51493/egearkeoloji.1228972>
- Schmidt, K. (2007). *Göbeklitepe*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sığın, M. (2008). *Anadolu'da başlangıcından II. Binyıl sonuna kadar taş kaplar*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Sırlan, K. (2019). *Körtik Tepe kazılarında ele geçen bir grup sürtme taş alet*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Batman Üniversitesi.
- Söğüt, A. (2014). *Neolitik dönemde Güneydoğu ve İç Anadolu Bölgesinde tanrı ve tanrıça figürleri*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Sucu, U. (2019). *Neolitik dönemde Güneydoğu Anadolu bölgesinin mimari açıdan gelişimi*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Batman Üniversitesi.
- Şahin, F. ve Uludağ, C. (2022). Çakmaktepe 2021 yılı ilk sezon kazı çalışmaları. İçinde A. Özme (Ed.), 42. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu – 42. Kazı Sonuçları Toplantısı: Cilt 2* (ss. 339-356). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 195/4.

- Şahin, F., Miyake, Y., Uludağ, C. ve Polat, N. (2023). Çakmaktepe 2022 yılı kazı çalışmaları. İçinde A. Özme (Ed.), 43. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu – 43. Kazı Sonuçları Toplantısı: Cilt 1* (ss. 453-470). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 195/4.
- Şimşek E., (2019). *Sumaki Höyük Neolitik Dönem yontmataş endüstrisinde çakmaktaşı kullanımı*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale Üniversitesi.
- Tanyu, H. (1983). Totem, totemizm ve tabu üzerine araştırmalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(1-4), 155-172.
- Taş Tepeler. (t.y.). Anasayfa. <https://tastepeler.org>
- Toprak, B. (2020). *Din arkeolojisi ve Göbeklitepe disiplinlerarası eleştirel bir yaklaşım*. MilelNihal Yayınları.
- Uzunel, Ö. (2024). *Göbeklitepe bembolizmi*. Myrina Yayınları.
- Vurdu, B. (2024). *Yakın Doğuda erken neolitik antropomorfik figürinlerin ortaya çıkışı ve evrimi*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Yalçın, T. (2011). *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de Yukarı Mezopotamya’da küçük taş eserler* [Yüksek Lisans Tezi], Selçuk Üniversitesi.
- Yasdıman Aktaşlıoğlu, Ş. (2022). *Göbeklitepe’den bugüne resim ve sembollerin gelişimi dini ve toplumsal etkileri*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Yelözer, S. (2022). Kişisel süs eşyaları kimlikler hakkında ne söyler? Metodolojik yaklaşımlar ve Anadolu ve Levant’tan arkeolojik örnekler. *Anatolia*, (48), 1-44. <https://doi.org/10.36891/anatolia.1098690>
- Yetmen, H. ve Ateş, D. D. (2021). Göbeklitepe ile Karahan Tepe’nin jeomorfolojisi ve doğal ortam koşullarının Erken Neolitik Dönem yaşamı üzerindeki etkileri. *The Journal of Academic Social Science*, (123), 121-141. <http://doi.org/10.29228/ASOS.53884>
- Yücel, Ç. (2017). Şanlıurfa Müzesi’nde bir grup hayvan biçimli pişmiş toprak figürin. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(18), 149-171.